

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

АБДИМУМИН РЎЗИЕВ

**Марказий Осиё
давлатлари
иқтисодий ва
ижтимоий
географияси**

ТЕРМИЗ — 2000

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА УРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

АБДИМУМИН РЎЗИЕВ

**Марказий Осиё
давлатлари
иқтисодий ва
ижтимоий
географияси**

 Т Е Р М И З — 2000

 (Аллаков. Н.)

1932

1932

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

АБДИМУМИН РЎЗИЕВ

Марказий осиё давлатлари
иқтисодий ва ижтимоий географияси
(Ўқув қўлланма)

Т Е Р М И З — 2000

ТАҚРИЗЧИЛАР:

РАХМОНҚУЛОВ Х. — Иқтисод фанлари доктори, профессор.

ШОСАИДОВ Х. — География фанлари номзоди, доцент.

МУҚАДДИМА

1990 йилларнинг бошидан хорижий мамлакатларнинг сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий ҳаётида туб ўзгаришлар юз берди. Айниқса, СССРнинг парчаланиб кетиши ва унинг ўрнида мустақил давлатларнинг вужудга келиши талабаларнинг хорижий мамлакатлар ҳақидаги тасаввурини яна ҳам кенгайтирди ва айни пайтда ўзгартириб ҳам юборди. Узоқ хорижий давлатлар ва яқин хорижий давлатлар тушунчалари пайдо бўлди. Собиқ Иттифоқ ўрнида ташкил топган давлатлар яқин хорижий давлатлар деб атала бошлади. Бу тарихий ҳақиқат таълим тизимига ҳам кириб келди.

Эски империя - Совет Иттифоқининг емирилиши билан унинг таркибидаги барча иттифоқдош республикалар мустақил давлатлар тарзида шаклланиб тарих саҳнасига кириб келди. Шу жумладан Марказий Осиё заминидан Тожикистон, Туркменистон, Ўзбекистон, Қирғизистон, Қозоғистон давлатлари таркиб топди. Уларни мустақил давлат сифатида Бирлашган Миллатлар ташкилоти ва жаҳондаги барча нуфузли ташкилотлар, давлатлар тан олишди, дипломатик муносабатлар ўрнатилди.

Марказий Осиё давлатлари-туркий халқлар тарихий алоқа ришталарини қайта тиклашга ўтдилар. Замини, халқларининг узоқ тарихи, этник келиб чиқиши, дини, урф-одатлари, қисмати, эндиликда эса туштарак мақсадлари, орзу-умидлари, замин ичра сув ичар дарёлари, ривожланиш имкониятлари бир бўлган ўзбек ва қорақалпоқ, қозоқ ва тожик қирғиз ва туркман халқлари янги ҳаёт қуришга ва бу йўлда ўзаро ҳамкорлик илишга тушиб олдилар.

Ушбу улуғ ниётларни амалга ошириш учун Президентимиз Ислам Каримовнинг ташаббуси билан 1993 йилнинг тўртинчи январь куни мазкур жуғрофий ҳудудда жойлашган Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон давлатлари ҳукумат раҳбарлари Тошкентда тўпландилар. Улар ушбу минтақада ечилиши зарур бўлган масалаларни ҳамжиҳатликда келишиб олишди. Шунингдек, улар минтақамизнинг яқин ўтмишида «Турон» ёки «Туркистон», «Икки дарё оралиғи» ёки Мовароуннаҳр», «Ўрта Осиё республикалари» ва «Қозоғистон» деб аталганлигини эътироф этишиб, бу минтақадаги давлатларни бундан кейин «Марказий Осиё Давлатлари» (МОД) деб юритилишига келишиб олишди.

Ҳақиқатда ҳам ушбу минтақанинг Марказий Осиё давлат-

лари деб оталиши жуғрофий жиҳатдан ўринли ва асослидир. Бу фикрларнинг тўғрилигини эса ушбу дарсликнинг ҳар бир қисми ва мавзулари тасдиқлаб турибди.

МОДнинг ташкил топиши билан Ўзбекистон Республикаси олий ва ўртамахсус таълим вазирлигининг янги ўқув режасига мувофиқ олий ўқув юртлари география ихтисослигида «Марказий Осиё Давлатлари иқтисодий ва ижтимоий географияси» ўқитиладиган бўлди. Мазкур курсни ўқитишга вазирликнинг ўқув режасига мувофиқ жами 160 соат ажратилган. Шундан 70 соати маъруза, 40 соати амалий машғулот ва 50 соати мустақил ишга мўлжалланган.

Ушбу дарслик илк бор яратилмоқда. Муаллиф уни ёзишда хорижий давлатлар ва Ўзбекистонда чоп қилинган илмий-услубий адабиётлардан, МОД раҳбарларининг расмий учрашувларида қабул қилинган тарихий ҳужжатлардан, вақтли матбуот ва статистика тўпламларидан кенг фойдаланди.

Мазкур дарслик яқин ва узоқ хорижий давлатлар тушунчаси пайдо бўлган ва унинг олий ва ўрта мактаб география дарсликларидан ўрин олаётган бир даврда яратилмоқда. Марказий Осиё давлатлари эса (Ўзбекистондан ташқари) яқин хорижий давлатларга киради.

Хорижий мамлакатларни ўрганишга бу хил ёндошиш таълимнинг дидактик негизларига мос бўлиб, талабаларнинг ўз она юрти—мустақил Ўзбекистонга, у билан яқин қўшни ва қон-қардош бўлган давлатларни чуқур билишига муҳаббатини оширади.

Марказий Осиё давлатлари иқтисодий ва ижтимоий географиясини ўрганишга бағишланган ушбу дарсликда талабанинг воқеа ва ҳодисани яққол идрок қилиши учун шу заминда тарихан таркиб топган бирлик: ҳудудларнинг яхлитлиги, бир-бирига боғланиб кетганлиги, табиат компонентларининг бир-бирига мослиги, аҳолиси, унинг ўтмиши, тили, дини, этник бирлиги, хўжалгидаги ўхшашликлар ва яқинликлар кенг баён қилинган. Зикр қилинган тушунчалар орқали талаба мушоҳада юритади. Ҳар бир давлат ва МОД истиқболи учун илмий-хулосалар чиқаради.

Марказий Осиёдаги хорижий давлатларнинг иқтисодий ва ижтимоий географиясини ўрганиш жараёнида бўлажак мутахассис шу заминдаги барча мустақил давлатларнинг ҳудуди, географик ўрни, табиий шароити ва табиат ресурслари, аҳолиси, давлат тузуми, саноати, қишлоқ хўжалиги, транспортти,

ташқи ва биринчи навбатда МОДаро иқтисодий алоқалари, ички районлари, регионлар олдида турган иқтисодий, ижтимоий, экологик муаммолар, халқ хўжалигини МОДаро иқтисодий интеграцияни йўлга қўйган ҳолатда ривожлантириш билан боғлиқ масалалар билан кенг танишади.

Ўз навбатида Марказий Осиё давлатлари иқтисодий ва ижтимоий географиясини ўрганиш икки қисм ва Ўзбекистон тимсолида иловадан иборат қилиб тузилган. Унинг Марказий Осиё давлатлари умумий таърифига бағишланган биринчи қисми ўқувчиларни комплекслилик, яхлитлилик ҳақида мушоҳада юритишга ундаб, уларда ақлий камолотни тарбияласа; Марказий Осиёдаги алоҳида хорижий давлатларга оид унинг иккинчи қисми мавзулари эса ундаги давлатлар, уларнинг яқин ўтмиши, табиати ва табиат манбалари, уларнинг хўжалик баҳоси, халқ хўжалик таърифи, уларнинг етакчи тармоқлари, давлатларнинг ички районлари, муаммо ва истиқболларига бағишланади.

Дарсликнинг «Илова» қисми «Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси»га бағишланган. Ўзбекистоннинг иловада-ушбу дарсликдан ажратиб алоҳида чоп қилинишига асосий сабаб, МОДдаги Ўзбекистондан ташқари тўрт давлатнинг яқин хорижий давлатлар тарзида ўрганилишидир. Шунинг учун ҳам муаллиф томонидан Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси мустақил шаклда чоп қилинмоқда. Дарҳақиқат МОДнинг иқтисодий ва ижтимоий географиясини чуқур ўрганиш Ўзбекистонни ҳам чуқур ўрганишни тақозо қилади.

1-қисм

УМУМИЙ ТАЪРИФ

Марказий Осиё Евросиё материгининг ўзига хос йирик жуғрофий райони. У Тожикистон, Туркманистон, Ўзбекистон, Қирғизистон, Қсзоғистон давлатларини уз ичига олади. Мазкур давлатлар узоқ ва яқин ўтмишда яхлит бўлган, бир бўлган. Амир Темур таъкидлаганидек, уларнинг «мулки Турон, миллати турк» бўлган. Замини бир бўлган туркий халқларнинг тили, дини бир, урф-одати, маданияти, маорифи, машғулоти бир бўлган. Ўз даврида Марказий Осиё халқлари жаҳон фани ва маданиятининг ривожланишига бекиёс катта хисса қўшган. Туркистонлик алломалар, тиббиёт ва диний илмнинг сиймолари, жаҳонгашта саркардалар, ўз даврининг атоқли арбоб-

лари бутун дунёга маълум ва машҳур бўлган.

«Совет Иттифоқи» деб аталмиш эски тузум ҳукм сурган (1917-1991) йилларда Марказий Осиёдаги туркий халқлар таҳқирланди, уларнинг маданий бойликлари топталди, яхлит ҳудудлари парча-парча қилиб ташланди. Шу давргача уқувчилар парчаланган Марказий Осиё давлатларини «Ўрта Осиё (ёки Ўрта Осиё республикалари), «Қозоғистон ССР» тимсолида уқиб ўрганишди. «Ўрта Осиё» дегани Осиёнинг жуғрофий маркази, ўрта қисми дегани эмасми?! Холбуки, Осиёнинг жуғрофий маркази бизнинг ҳудудимиздан анча йироқда—Россиянинг шарқий Сибирисидаги Тува республикасининг пойтахти Қизил шаҳридир.

Эндиликда вазият ўзгарди. Марказий Осиёнинг сиёсий харитасида юқорида зикр қилинган мустақил давлатлар ташкил топди. Бу давлатлар келажакда иқтисодий ва маънавий жиҳатдан ўзаро бирлашиш ва бир-бирига яқинлашишни парчаланнишга қарши қўядилар. Улар бир-бирлари билан ҳудудий яхлитлик, яқинлик (боғланганлик)ни, халқларининг этник келиб чиқиши ва қон-қардошликка таянган тарихий бирлигини инобатга олиб, яқин келажакда тенглик асосига қурилган иқтисодий, техникавий, маданий алоқаларини қайта тиклашлари (интеграция қилишлари) ва ривожлантиришлари шак-шубҳасиздир.

Марказий Осиё яхлит жуғрофий район бўлганлиги учун унинг тбний шароити ва табиат ресурслари деярли бир хил бўлиб, давлатлараро сезилар-сезилмас даражада фарқлидир, холос. Шунинг учун ҳам бу заминнинг табиатини, табиат ресурсларини, иқтисодий ва бошқа жуғрофий имкониятларини, давлатлар иқтисодиётини ривожлантириш билан боғлиқ бошқа муаммоларини алоҳида-алоҳида ҳал қилиб бўлмайди. Марказий Осиё давлатларида умумийлик шу қадар кўпки, уни бирга қараш, бирга ечиш айни муддао.

Сув ресурсларини олинг. Амударё сувидан фойдаланиш фақат Ўзбекистонники эмас. У Тожикистон учун ҳам, Туркманистон учун ҳам баббарачар аҳамиятли ва қимматлидир. Сирдарё сувидан

фойдаланиш ҳам фақат Ўзбекистонники эмас, балки унинг сувидан комплекс фойдаланиш Қирғизистон, Қозоғистон, Тожикистон, учун ҳам муҳим аҳамиятлидир.

Орол денгизини сақлаб қолиш ёки «Орол инқирози»га қарши курашиш Марказий Осиё давлатлари учун бир хил аҳамиятли ишдир. Ушбу денгиз билан боғланган

экологик инқирознинг олдини олиш минтақамизда халқ хужалигини комплекс ривожлантириш, турмуш маданиятини юксалтиришга хизмат қилади.

Табиат ресурсларидан биргаликда фойдаланиш унинг барча турларида ҳам намоёндыр. Масалан, Қорақум, ёки Қизилқум муаммоси Туркменистон ёки Ўзбекистонники эмас, балки бутун Марказий Осиё давлатлариникидир. Каспий денгизида баллиқ овлаш ёки денгиз транспортини ривожлантириш билан боғлиқ муаммолар ҳамда шу регионда нефть ва газни қазиб олиш, ундан фойдаланиш фақат Туркменистон ёки Қозоғистон давлатларининг иши эмас, балки бутун Марказий Осиё давлатлариникидир.

Пахта етиштириш, пахтачилик комплексини ривожлантириш масалалари ҳам Марказий Осиё давлатлари учун бир хил аҳамиятли масалалардир.

Марказий Осиёнинг табиаи ва хўжалигидаги бир-бирига яқинлик (боғлиқлик) Марказий Осиё давлатлари иқтисодий ва ижтимоий жуғрофиясини алоҳида курс сифатида ўрганишни тақозо қилади. Бу курснинг асосий мақсади Марказий Осиёнинг иқтисодий жуғрофий ўрни, табиат ресурслари, аҳолиси, хўжалиги, унинг етакчи тармоқлари, ривожланишининг ички хусусиятлари, транспорти, иқтисодий алоқалари, ички районлари ҳақида ҳамда унинг алоҳида олинган давлатлари ҳақида муфассал билим беришга қаратилган.

1-боб.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ДАВЛАТЛАРИНИНГ ҲУДУДИ, ЧЕГАРАЛАРИ, ЖУҒРОФИЙ УРНИ, ТАБИАТ РЕСУРСЛАРИ

Марказий Осиё давлатлари асосан Осиё қитъасининг марказий қисмида жойлашган. Шунингдек, унинг ҳудуди Европа қитъасига ҳам даҳлдор. Чунки Марказий Осиё ҳудудининг бир қисми — Урал дарёсидан токи Қозоғистон давлатининг ғарбий чегараларигача Европа қитъасидан Марказий Осиё давлатларининг майдони 3,994,4 минг кв. км. ёки унинг майдони Европа қитъаси майдонининг 44 фоизига тенг. МОД ҳудудига жаҳондаги ўнлаб йирик давлатларни жойлаштириш мумкин.

Жумладан, Марказий Осиёнинг ҳудудига 7 та Франция, 10,5 та Япония ёки Буюк Британиядай давлатдан 16 тасини жойлаштириш мумкин.

МОД шимол, шимоли-шарқ ва шимоли-ғарбдан Россия, ғарбдан Каспий денгизи орқали Шимолий Кавказ ва Кавказorti давлатлари билан, жанубдан Эрон ва Афғонистон, ҳамда жануб ва жануби-шарқдан Хитой билан чегарадош. Марказий Осиёнинг шимолий чегаралари нисбатан текисликдан, жанубий чегаралари эса баланд тоғ системалари—Тянь-Шань, Помир, Олой, Копетдоғ орқали ўтади.

МОДнинг жуғрофий ўрни унинг ички тараққиётида муҳим омил бўлиб майдонга чиқади.

1-мисол. Унинг Россия билан чегарасини олайлик. Марказий Осиё Россиянинг иқтисодий жиҳатдан анча ривожланган Волгабўйи, Урал, Шимолий Кавказ ва Ғарбий Сибирь йирик иқтисодий районлари билан катта масофада чегараланган. Бу иқтисодий районлар ҳудудига МОДдан кўпгина темир йўл ва автомобиль магистраллари ўтказилган, ҳамда чегарадош давлатлараро иқтисодий ва техникавий алоқалар яхши йўлга қўйилган. Мазкур чегара айниқса МОДнинг йирик давлати—Қозғонистоннинг иқтисодий тараққиётида муҳим омилдир.

2-Мисол. МОД ғарбда Каспий денгизи орқали ўтган чегарага эга. Бу чегара орқали Марказий Осиё давлатлари биринчидан денгиз балиқчилигини ва сув транспортини ривожлантириш, иккинчидан Каспий денгизи орқали Россия ва Украинанинг ички дарё ва денгизлари (ва бинобарин ички иқтисодий районлари)га чиқиш имкониятига эга.

3-мисол. Жанубда Эрон, Афғонистон ва Хитой билан ўтган чегара Марказий Осиёнинг мазкур давлатлар ва Осиёнинг бошқа жанубий мамлакатлари билан савдо-сотиқ алоқаларини олиб бориш имкониятларини беради.

Бугунги Марказий Осиё давлатлари қайта туғилган Туркистондир. Бир ярим аср мобайнида унинг Осиё давлатларига нисбатан қулай бўлган жуғрофий ўрни ўлка тараққиётидаги муҳим омил сифатида фойдаланилмади. Вазият шу даражада эдики, мазкур ўлканинг туркий забон халқлари қўшни Осиё давлатларининг қон-қардош халқлари билан Совет давридаги ўта мустаҳкам чегаранинг тиканли ва тоқли симлари билан узиб ташланган эди. Эндиликда вазият ўзгарди. Марказий Осиёнинг мустақил давлатлари ўз ташқи сиёсати негизини аввало яқин қўшнилар билан мустаҳкамлашга қаратмоқда. Осиё-

нинг йирик давлатлари Туркия, Эрон, Афғонистон, Хитой шулар жумласидандир. Марказий Осиё давлатлари мазкур давлатлар билан ҳар томонлама дипломатик муносабатлар ўрнатиш билан ўзаро транспорт алоқаларини ривожлантиришга ҳам киришди, Ўзбекистон, Қозоғистон ва Қирғизистон, Хитой билан, Ўзбекистон, Тожикистон ва Туркменистон, Афғонистон, Эрон ва Туркия билан автомобил, темир йўл ва сув йўли орқали кўп томонлама ҳамкорлик (бориш-келиш) қиладиган, савдо-сотиқ ишларини амалга оширадиган бўлди. Шубҳасиз қўшничиликка таянган Осиё мамлакатлари билан бошланган бу хил муносабатлар самарали натижаларга олиб келди.

Табиий ресурслари. Марказий Осиё табиий ресурсларга бой регион. Унинг иқлими, ер фонди, тупроқ ва сув ресурслари, фойдали қазилмалари шулар жумласидандир. Ҳаттоки, ўлканинг географик хусусияти ҳам унинг умумий тараққиётига ижобий таъсир кўрсатувчи омилдир. Баланд тоғ, ясси тоғ, тоғ-ёнбағри, қир-адирлар, сойлар, дарё водийлари, текислик ва паст текисликларнинг Марказий Осиёнинг ҳар бир давлати ҳудудида алмашилиб туриши ва ўзаро фарқ қилиши деҳқончилик қилиш ва чорва моллари боқишда унга аниқ ва ўзгача йўналиш беради. Қишлоқ хўжалигини юргизишда ўзгача йўналишлар ва хориж билан меҳнат тақсимотини чуқурлаштириб боришга хизмат қилади.

МОД агроиқлим ресурсларига жуда бой. МДҲга аъзо бўлган давлатларнинг энг жанубий қисмида жойлашган бу ўлка қўшдан энг кўп энергия олади. Ҳудудида ойлик ва йиллик ҳаво ҳарорати, унинг ижобий ва фойдали кўрсаткичлари энг юқоридир. Бу ўлкада ҳаво ҳароратининг ўртача йиллик кўрсаткичи Қозоғистонда +8,7; Қирғизистонда +10,0; Тожикистонда +15,5; Ўзбекистонда +13,3 ва Туркменистонда +16,2 даражага тенг, Июль ойининг ўртача ҳаво ҳарорати зикр қилинган давлатларнинг пойтахтларида 22,3; 22,9; 26,5; 29,6; даражага тенг. Январь ойи ҳаво ҳароратининг ўртача кўрсаткичи фақат Олмата (-7,4) ва Бишкек (-5,3) да салбий кўрсаткичларга эга ҳолос. Ҳаво ҳароратининг усимлик вегетацияси учун жуда зарур бўлган кўрсаткичлари, йиллик ижобий ва йиллик фойдали даражалари ҳам Марказий Осиё давлатларида юқоридир. Масалан, йиллик ҳаво ҳароратининг +5 даражадан юқори бўлган ижобий йиғиндиси Қозоғистонда 3674 даража, +10 даражадан юқори йиғиндиси эса 3411 даражага тенг. Бу кўрсаткичлар

Қирғизистонда 4017:3626, Ўзбекистонда 4749:4391; Тожикистонда 5238:4835; Туркменистонда 5550:5250 даражини ташкил қилади. Усимликшунослик учун ян бир муҳим агроиқлим омили—бу регионда вегетация муддатининг кўпга чўзилишидир. Ҳаво ҳарорати + 10 даражадан юқори бўлган кунлар сони Қозғистонда 181, Қирғизистонда 190, Ўзбекистонда 214, Тожикистонда 236, Туркменистонда 240 кунни ташкил қилади.

Марказий Осиё агроиқлим шароитининг қулайлиги, термик ресурсларнинг катталиги ва совуқ бўлмайдиган кунларнинг кўплиги иссиқсевар ва ўз асносида қимматбаҳо қишлоқ хўжалик тармоқларини ривожлантиришга кенг имконият яратган. МДҲга аъзо бўлган бошқа барча давлатларникида ҳам фарқли равишда бу ерда асосан пахта ва пахта комплекси, дончилик, цитрус мевалари етиштириш ва субтропикчилик ривожлангандир. Ўлканинг кўпгина давлатларида зироатчиликдан йилига 2-3 марта ҳосил олиш мумкин. Бу ҳам қулай иқлимий шароит туфайлидир.

Ўлканинг тупроғи ҳам унинг деҳқончилигини ривожлантиришга хизмат қиладиган омил. Марказий Осиёнинг деҳқончилик қилинадиган зоналардаги тупроқлари асосан бўз, каштан, қора ва аллювиал тупроқ бўлиб, бу маданийлашган тупроқлар чиринди миқдоридан қатъий назар дондор ва серунумдир. Унинг унумдорлик хусусияти жойнинг иқлимий шароити ва қўёқ нурунинг ер юзасига кўп тушиши билан ҳам боғланган.

МОД сув ресурсларига ҳам бой. Унинг тоғ ва баланд тоғлардан бошланадиган серсув дарёлари, суний (сув омбори) ва табиий кўл сувлари катта хўжалик аҳамиятига молик. Марказий Осиё иссиқ иқлимли регион. Ўлканинг аксарият давлатларида деҳқончилик фақат суғориб амалга оширилади. «Сувсиз ҳаёт йўқ» шиорини туркий халқлар яратган. МОД да деҳқончилик доирасини тобора кенгайтириш, янги ерларни, бутун-бутун массивларни ўзлаштириш ва ишлаб чиқариш доирасига тортиш ўлканинг мавжуд сув ресурсларидан оқилона ва тежаб-тергаб фойдаланишни тақозо қилган. Шу мақсадда бу ўлкада кейинги 20—30 йил ичида юзлаб сув омборлари қурилди, магистрал каналлар қазилди, сув чиқарувчи насослар ўрнатилди. Шу алфозда Марказий Осиёнинг энг йирик дарёлари ҳисобланган Иртиш, Сирдарё, ва Амударё бамисоли жиловланди, инсонга кўпроқ хизмат қиладиган бўлди.

Ўлка халқ хўжалигига хизмат қиладиган табиат манбаларидан яна бири—унинг фойдали қазилмаларидир. МОД ёқилғи ва минерал ресурсларига жуда бой. Бу ўлканинг турли жуғрофий районларида кўмир нефть, табиий газ, темир рудаси, мис, марганец, хром, вольфрам, кумуш, олтин, уран, алюмин, сурьма, полиметалл рудалари кўп учрайди. Мазкур ёқилғи ва минерал қомашёлар базасида МОД да энергетика, рангли ва қора металлургия саноати ривожланган.

Марказий Осиё давлатлари ўз мустақилликлари қўлга киритишлари билан биринчидан ўз ҳудудидаги ер ости ва ер устки табиат ресурсларига ўзлари эгаллик қилишга эришдилар; иккинчидан Марказий Осиё доирасида табиат манбаларидан ҳамкорликда фойдаланиш режалари тузиб олинди. Бу ҳамкорликнинг самарали кечиши эса кўп жиҳатдан Марказий Осиё заминидаги мустақил давлатлар халқларининг ўзаро аҳиллигига, бу ишга ижодий кучларни уюштира олиш даражасига ҳам боғлиқ.

АМАЛИЙ ИШЛА: 1. Жуғрофий атласдан фойдаланиб Марказий Осиё давлатларини контур харитага тушириш; 2. Контур харитага Марказий Осиё давлатлари ҳудудида топилган нефть, газ, кўмир конларини тушириш.

— талабанинг билим ва малака мезони:

талаба:

хпбжжж

— Марказий Осиё давлатларининг дунё сиёсий харитасидаги ўрнини ва катталигини;

— иқтисодий жуғрофий ўрнидаги ижобий ва салбий таъсирли омилларни ва уларнинг регион тараққиётига таъсирини;

— Марказий Осиёнинг сиёсий—маъмурий харитасини ва МОДлари—аровақт тафовутининг сабабларини;

— МОД ҳудудидаги энг муҳим табиат ресурсларини; уларнинг жойлашиш жуғрофиясини;

— регионда учрайдиган нефть, табиий газ кўмир ҳавзаларининг жойлашиш хусусиятларини ва уларнинг халқ хўжалигида тутган ўрнини;

— регионнинг сув ресурсларини ва ундан фойдаланишдаги умумийлик сабабларини;

— регионда вужудга келган муҳим экологик вазият ва экологик инкирознинг бсш омилларини ва уни баргараф қилишнинг асосий йўлларини;

— регион табиат ресурсларидан МОД да ҳамкорликда фойдаланиш даражасини билиши керак.

II-боб.

АҲОЛИСИ: ЗИЧЛИГИ, ЭТНИК КЕЛИБ ЧИҚИШИ, ЖОЙЛАШИШИ

МОДда 55 миллион киши яшайди. (1996 йил). Шундан 23 миллиони Ўзбекистоннинг аҳолисидир. Аҳолининг зичлиги ҳар кв. км. га ўртача 13,8 кишига тенг. Аҳоли зичлиги давлатлараро кескин фарқ қилади. Масалан, аҳоли зичлиги Қозоғистон—6, Туркменистонда—7,2, Қирғизистонда—21,5, Тожикистонда —33 ва Ўзбекистонда—50,5 кишига тўғри келади. Аҳоли зичлигидаги давлатлараро кескин фарқ аҳолининг миллий таркиби, ҳудудларнинг катталиги, табиий ўсиш даражаси ва бошқа омиллар билан боғланган. Марказий Осиё давлатларида яшовчи туб аҳоли кўп жиҳатдан мусулмончилик удумлари (яъни кўп бола кўриш ақидалари)га амал қилади. Бу ақидаларнинг амал қилишида ислом динининг ҳам таъсири бор, албатта. Халқимиздаги фарзандсеварлик «ўнги бўлса ўрни бошқа, қирқта бўлса қилиги» мақолини келтириб чиқарган. Бу Мақол шубҳасиз туркий халқлар томонидан асрлар оша тўғиб чиқарилган ҳақиқатдир.

Аҳолининг табиий ўсиши буйича Марказий Осиё давлатлари МДХга аъзо бўлган давлатлар ичида энг юқори ўринда туради. Ҳар минг кишига ҳисобланганда табиий ўсиш ва ўлим коэффициенти Қирғизистонда 26:8; кишин, Қозоғистонда 19:9; Ўзбекистонда 31:7; Тожикистонда 33:9 ва Туркменистонда 33:8 кишини ташкил этади. Аҳолининг бу хил кўлайиш кўрсаткичи Россия ва Украинада йирик давлатларда эса салбийдир, яъни ҳар минг кишига аҳолининг ўсиш коэффициенти эса уларда 16 ва 14 кишига тўғри келади.

Россия Фанлар Академияси Демографик Марказининг баъшорат қилишича 2025 йилга келиб МОД аҳолиси кескин кўпаяди ва 92 млн. кишига етади. Жумладан, Ўзбекистоннинг аҳолиси 43,34; Қозоғистонники—20,5; Тожикистонники—13,1; Туркменистонники—7,9; Қирғизистонники—7 млн., кишидан ортиб кетади. Аҳолининг табиий ўсиши юқори бўлганлиги учун ҳам мазкур давлатларда аҳоли сони тез ўсиб бормоқда. Жумладан аҳоли сони 1979—1989 йилларда қўйидагича кўпайди: Қозоғистонда 14684 минг кишидан 16538 минг кишига, Қирғизистонда 3529 минг кишидан 4291 минг кишига, Турк-

манистонда 2759 минг кишидан 3534 минг кишига, Ўзбекистонда 15391 минг кишидан 19,906 минг кишига ва Тожикистонда 3,801 минг кишидан 5,112 минг кишига.

МОД аҳолисининг ўсишини барча давлатларда бирхил деб бўлмайди. Аниқ маълумотларга қараганда 1995 йилда регион аҳолиси 53760 минг киши бўлиб, унинг 41,79 фоизи Ўзбекистонга тўғри келади. 1989—1995 йилларда аҳоли Ўзбекистонда 2561 минг кишига кўпайгани ҳолатда, Тожикистонда — 645 Туркманистонда—944, Қирғизистонда—160 минг кишига ва Қозоғистонда эса атиги 69 минг кишига кўпайган. 1990—1995 йилларда эса Қозоғистон аҳолисида ўсиш кузатилмади (1-жадвал).

МОД аҳолисининг бандлик даражасида каттагина ўхшашликлар бор. М., Ўзбекистон аҳолисининг 45,8 фоизи қишлоқ хўжалигида, 18,4 фоизи саноатда, 35,8 фоизи хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлгани ҳолда, бу кўрсаткичлар Тожикистонда 54,5:16,8:28,7; Туркманистонда 44,2:19,2:36,6; Қирғизистонда 42:19,2:38,7 фоизини ташкил қилади. Регионлар аҳоли сонига нисбатан меҳнат қилиш ёшидаги аҳоли МОДнинг барча давлатлари учун деярли бир хил (50 фоиз атрофидаги) кўрсаткичга эга. (1жадвал).

МОД ҳудудидаги демографик вазият бир томондан аҳоли табиий ўсишининг юқорилиги, иккинчидан эса урбанизация даражасининг пастлиги билан белгиланади. Ҳанузгача Марказий Осиёнинг кўпгина давлатларида аксарият аҳоли қишлоқларда яшайди. Масалан, Туркманистон давлатида аҳолининг 55 фоизи, Ўзбекистонда-59, Қирғизистонда-62, Тожикистонда-67% қишлоқларда яшайди.

МОД аҳолиси этник келиб чиқиш жиҳатидан бир хил. Марказий Осиёда ҳозирги даврда яшовчи ўзбек, қорақалпоқ, қирғиз, қозоқ, туркман, тожик халқларининг тарихи бир бири билан узвий боғланган. Уларнинг аجدодлари - бахтирияликлар, согдийлар, сақлар, массагетлар Туркистон ва қисман Эроннинг бир қисми бўлган Хуросон ҳамда Афғонистоннинг қиндиқуш райони ҳудудида истиқомат қилишган. Бу ҳудуддаги бақтрия ўрнида кейинчалик Тоҳиристон давлати вужудга келган. Тез орада Тоҳаристон Согдиана давлати билан қўшилиб, Туркистон ҳудудида йирик Кушан империясига бирлашади.

VII-VIII асрларда Туркистонга араблар бостириб киради ва ерли халққа ислом динини зўрлаб қабул қилдиради. Ўз нав-

батида туркистонликлар Бағдод халифалигига қарши аёвсиз курашади. Натижада IX асрнинг охири (874 йил)да Бағдод халифалиги емирилади, Саманидлар давлати барпо қилинади.

Саманидлар давлати ҳукмронлиги даврида Туркистон худуда 100 йилча тинчлик ҳукмрон бўлади. Маҳаллий халқ ҳунармандчилик, деҳқончилик, савдо ишлари билан, тоғда эса кон қазиб олиш билан шуғулланади. Бу давр турк халқларининг маданий ҳаётида ҳам чуқур из қолдиради. Ҳама даврнинг аллома олимлари Абу Райҳон Бируний, форс-тожик: поэзиясининг асосчиси Рӯдакий, ўлмас «Шоҳнома» поэмасининг муллифи Фирдавсий, тиббиёт илмининг дарғаси Абу Али ибн Сино каби ўнлаб мутафаккирлар етишиб чиқади ва жаҳон фани тараққиётига салмоқли ҳисса қўшади.

XII асрнинг ўрталарида Марказий Осиё ҳудудида Салжуклар давлати таркиб топади. XIII асрнинг боши (1219—1221 йиллар)да эса Туркистонни Чингизхон бошлиқ мўғуллар ишғол қилди. Чингизхон ўлимидан сал олдин босиб олган ерларини ўғилларига бўлиб берди. Туркистоннинг маданийлашган вилоятлари хоннинг иккинчи ўғли Чағатойга берилди. Маҳаллий халқ мўғуллар зулмига қарши аёвсиз кураш олиб борди.

1370 йилда Туркистон давлатининг теппасига Амир Темурнинг келиши феодал урушларга чек қўйди, ҳудудда осойишталик, тинчлик фаровон ҳаёт қарор топди. Буюк саркарда Амир Темурнинг тахт тепасига келиши билан Туркистон заминида фан ва маданият ҳам равнақ топди, ижодий кучлар бирлаштирилди, фан оламида дунёга донғи кетган буюк сиймолар етишиб чиқди. Астрономия, жуғрофия, тарих, математика, адабиёт, санъат ниҳоят даражада ривожланди. Мирзо Улуғбек, Мир Алишер Навоий, Заҳриддин Бобур ўша даврнинг буюк сиймолари эди.

Марказий Осиё тарихида чуқур из қолдирган, унинг номини бутун дунёга танитган ватандошларимиздан айримларини тилга олайлик.

ғжбшр9лбнбб

1-ЖАДВАЛ

Марказий Осиё давлатлари (МОД) аҳолиси сони, йиллик ўсиши, меҳнат ресурслари, аҳолининг бандлик даражаси*

Аҳолига оид кўрсаткичлар	МОД аҳолиси	шундан				
		Ўзбекистон	Тожикистон	Туркманистон	Қирғизистон	Қозоғистон
жами аҳоли, 1995й						
минг киши	53760	22467	5.757	4.478	4.451	6.607
йиллик ўртача ўсиш (1990-1995 й)		2,1	1,9	4,1	0,5	-0,0
а) аёллар, 1995	50,62	50,4	50,2	50,4	50,7	51,4
б) шаҳарлик, 1995	40,5	38,6	28,6	44,5	35,0	55,8
ёш тузилиши;						
1995 а) ўсмирлар	42,0	43,0	46,0		39,9	32,1
б) меҳнат ёшидагилар	50,42	49,3	46,7	50,2	9,8	22,3
в) кексалар	9,27	7,7	7,3		50,3	55,6
аҳолининг 1995 бандлик даражаси %						
б-н а) қишлоқ хўжалигида	41,7	45,8	54,5	44,2	42,0	22,0
б) саноатда	19,2	18,4	16,8	19,2	19,2	22,2
в) хизмат кўрсаткиш соҳасида	39,1	35,8	28,7	36,6	38,7	55,8
меҳнат ресурси, аҳолига нисбатан % билан, 1995	51,2	49,9	48,3		51,4	55,1
Меҳнат ресурсининг тақсимланиши,						
1995 а) Қиш.хўж.	27,54	28,5	21,7	34,9	40,0	12,2
б) саноатда	31,72	24,2	43,2	39,6	22,1	29,5

х) Статистический сборник, 1996 год. Государства бывшего Советского Союза, 21 Всемирный банк Вашингтон, округ Колумбия, с. 10. 11.

Абу раиҳон Беруний (973-1048 йиллар) Сомонийлар давлатига қарашли Хоразмнинг қадимги пойтахти Кот шаҳрида туғилиб вояга етган бу буюк сиймо «маъмур академияси»га асос солди, Америка материгини Х. Колумдан V аср олдин илмий кашф қилди, «Харитография», «Геодезия», «Ҳиндистон», «Ат-Тафжим», «Қонуни масъудий», «Минерология», «Сайдала» асарларини ёзиб жуғрофия фанининг тараққиётига ҳам мислсиз катта ҳисса қўшди.

Заҳриддин Бобур (1483-1530) андижонлик бу гатандешимиз ўзининг биргина шоҳ асари «Бобурнома»си билан фан тарихида учмас из қолдирди. У ўз юрти Туркистонни чуқур ўрганди, қишлоқ, шаҳар, дарё, тоғ номларини ёзди, Ҳиндистонда қўним топди, уни бошқарди, ҳинд халқига бахт олиб келди, давлатда осойишталик ўрнатди.

Амир Темур ҳукмронлигидан кейин Туркистон заминида кўчманчи халқлар ўртасида тез-тез ғалаёнлар бўлди. 1500-1507 йилларда кўчманчи қабилаларнинг доҳийси Муҳаммад Шайбонихон бутун Туркистонни ўз қўли остига олди. Шайбонийхон авлодлари 1598 йилгача давлатни бошқарди. Сўнгра бу ҳудудда Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари вужудга келди. Хонликлар ҳукмронлиги узоқ давом қилди. Ўтган асрнинг ўрталаригача Туркистон ҳудудида Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонлиги ҳукмронлик қилди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Маркзий Осиё Россия томонидан босиб олинди ва бу заминда Туркистон генерал губернаторлиги жорий қилинди. Туркистонда Россиянинг ҳукмронлиги ҳам узоқ давом қилди. 1917-1924 йилларда Туркистон Россия томонидан қайта ишғол қилинди. Энди Туркистон ҳудудида Россиянинг бошқа бир кўриниши «Совет иттифоқи» қарор топган эди. Туркистон 1924 йилдаёқ «Ўрта Осиё», «Қозоғистон» деб атала бошлади. Бугунги Марказий Осиёнинг аҳолиси этник келиб чиқиши жиҳатидан бир хил бўлган, асрлар оша (ва тинимсиз жанглар) мобайнида шаклланган туркий забон тилида ва унга яқин бўлган тилда гаплашувчи халқлардир. Улар ўзбеклар, қозоқлар, озарбайжонлар, тожиклар, қирғизлар, туркманлар, қорақалпоқлардир. Шунингдек, бу юртда рус, татар,

корейс ва бошқа миллат вакиллари ҳам яшайди. Марказий Осиёнинг маҳаллий аҳолиси қадим-қадимдан дарё ва сой бўйларида, тоғ ёнбағирларида ва водийларда яшашади. Улар фақат сўнгги йилларда чўлларни узлаштириш билан, янги-янги шаҳарлар барпо қилиш билан яшаш жуғрофиясини кенгайтиришди. Марказий Осиёнинг хўжалик жиҳатидан яхши узлаштирилган зоналарида, водийларида ҳар бир кв. км. га аҳолининг зичлиги 400-500 кишини ташкил қилади. Аҳоли зичлигининг орографик хусусиятига кура ўзгаради. Денгиз сатҳидан 1500 метр баландликкача бўлган зонада ҳам аҳоли манзилгоҳлари кўп ва аҳоли лалмикор деҳқончилик, мева ва узумчилик билан шуғулланади. Ундан баланд ерларда аҳоли манзилгоҳлари сийрак учрайди ва у яйлов чорвачилиги, ўрмон хўжалиги билан шуғулланади.

АМАЛИЙ ИШ: 1. Контур харитага Марказий Осиё давлатларидаги йирик шаҳарларни тушириш.

— Талабанинг билим ва малака мезони:

Талаба: авмнқмм

— МОД аҳолисининг табиий кўпайишидаги ва зичлигидаги хашшлик ва фарқли томонларни;

— МОДларнинг меҳнат ресурслари билан таъминланиш даражасини ва ундаги фарқларни;

— регион аҳолисининг миллий таркибини, ўсиш динамикасини; гжбшрябнмвмвв

— шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг нисбатини, тафовутидаги бош омилни билиши керак.

III-боб.

ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ, РЕГИОНЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШИДАГИ ФАРҚЛАРИ, ХАЛҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ ЕТАКЧИ КОМПЛЕКСЛАРИ

Марказий Осиё давлатларининг халқ хўжалиги яқин-яқинларгача «СССР иқтисодиёти—ягона халқ хўжалик тизми»га мослаштирилган эди. У ҳар жиҳатдан (ва ҳар соҳада) Марказказга тобе эди ва шу «тизим»га боғлаб тшланган эди. Бунинг маъноси шу эдики, улар юқори (марказ)нинг кўрсатмаси билан ўзларида халқ хўжалигининг айрим турларинигина ривожлантириши, айрим турларини эса ҳар қанча қулай шарт-шароит бўлса ҳам ривожлантирмасликлари мумкин ва шарт эди. Мар-

каз бу борада аниқ гектарни, аниқ миқдорни ҳам белгилаб берарди. Социализм ва коммунизм қурамиз шиори билан утган ўша (1924-1991) йилларда Марказий Осиё ҳудудидаги бугунги мустақил давлатлар мамлакатнинг хомашё районига айлантирилган эди. Марказий Осиё халқ хўжалиги бир томонлама (фақат хомашё етказиб берадиган тарзда) ривожланган эди У Совет Иттифоқининг ёқилги (кумир, нефть, газ) ва металлургия саноати (рангли металл рудалари, ноёб ва нодир металллар қурилиш материаллари (табиий тош, мрамор) ва озиқ-овқат ҳамда енгил саноат хомашёлари (пахта толаси, табиий ипак толаси, жун толаси, тери, дсн, мева, виноматериаллар) етказиб берувчи асосий районга айланган эди.

Халқ хўжалиги ривожланишидаги эрксизлик Марказий Осиёни дунёнинг қолоқ районлари сафига кириб қолишига олиб келди Бу елкада уша вақтдаги бирон-бир республика ўз иқтисодиётини, унинг бош соҳаларини ўзича режалаштиролмас, ўзича саноат корхонасини қуроолмас, ёки ўзича деҳқончилик доирасини кенгайтирмас, унинг тармоқ тузилишини ўзгартиролмас эди. Барча ҳолатларда ҳам Марказ деб аталга «Москва»нинг розилиги сўраларди, олинарди. Марказ эса халқ хўжалигини ривожлантиришда биринчи навбатда Россия ва рус халқи мнфаатидан келиб чиқиб иш тутар эди.

Шундай қилиб Марказий Осиёдаги барча давлатлар ўз иқтисодиётини ривожлантиришнинг ўзига хос Марказга тобелик хусусиятларига эга эди. Бу хусусият «Россия империяси»нинг олиб борган сиёсати натижаси эди. Марказий Осиёда халқ хўжалигини режалаштириш, юргизиш унинг асосий соҳаларида бир томонламаликка таянган эди. Бугунги Марказий Осиё, яъни СССР парчаланиб кетган, унинг ўрнида мустақил давлатлар вужудга келган бир палладаги Марказий Осиё иқтисодиёти яқин ўтмишнинг ушбу асоратидан қутулган эмас ва бу асорат унинг иқтисодиётини ривожлантиришда узоқ вақтларгача ўз таъсирини кўрсатиб туради.

Марказий Осиё иқтисодиётида саноатнинг улуши катта. Бу ерда ёқилги-энергетика, рангли ва қора металлургия саноати, қишлоқ хўжалиги машинасозлиги, қурилиш материаллари саноати, енгил ва озиқ-овқат саноати таркиб топган ва уларнинг ўнларгача йўналишлари ривожлантирилган. Улка саноат ишлаб чиқаришида каттагина регионал фарқлар бор. Масалан, Марказий Осиёнинг ҳудудий жиҳатдан энг йирик ва саноати

анча ривожланган региони Қозоғистон давлатида нефть ва кўмир саноати, рангли ва қора металлургия саноати, ҳақ хил машинасозлик, қурилиш материаллари саноати, озиқ-овқат ва енгил саноат ривожланган. МОДнинг иқтисодий жиҳатдан ривожланган региони—Ўзбекистонда ёқилғи—энергетика ва рангли металлургия саноати, қишлоқ хўжалиги ва транспорт машинасозлиги, кимё ва нефокимё саноати, қурилиш материаллари ва фарфор-фаянс саноати, енгил ва озиқ-овқат саноатининг унларча турлари, Қирғизистонда кўмир саноати, энергетика саноати, автомобилсозлик, приборсозлик, озиқ-овқат саноати тармоқлари, Туркменистонда нефть қазиб олиш ва нефтни қайта ишлаш ҳамда газ сансати, кимё саноати, нефть саноати машинасозлиги айниқса ривожланган.

Марказий Осиё давлатлари ҳукумат раҳбарларининг 1992 йил октябрь ойида Туркиянинг пойтахти Анқара шаҳрида бўлиб ўтган олий даражадаги йиғилишида қабул қилинган декларацияда, шунингдек МОД ҳукумат раҳбарларининг 1993 ва 1994 йилларнинг январида Тошкентда ўтказилган йиғилишларида барча туркистонликлар—Марказий Осиё давлатларининг иқтисодиётини ички имкониятлар ва шу минтақадаги давлатларнинг ўзаро ҳамкорлиги билан ривожлантириши келишиб олинган. Мазкур йиғилишлардаги икки томонлама ва кўп томонлама асосларда қабул қилинган ҳужжатларда минтақада саноат, қишлоқ хўжалиги, фан ва маданиятни ривожлантиришнинг аниқ йўналишлари белгилаб олинди. Бундан ташқари регионлар учун муҳим комплексларни ривожлантириш мақсадида махсус қўмиталар тузилиши келишиб олинди. Жумладан Ўзбекистонда «Пахта», Қозоғистонда «Дон», Туркменистонда «нефть», Қирғизистон ва Тожикистонда «Энергетика» қўмиталарини тузишга аҳд қилинди.

Эндиликда МОД ривожланишнинг янги асосларга таянган пойдеворини қўймоқдалар. Жумладан, биринчидан халқ хўжалигининг кўп соҳаларини ривожлантиришда умумийлик (бир-бирга боғлиқлик) асос килиб олинмоқда. Саноатни, агросаноат мажмуини, халқаро транспорт коммуникациясини яратиш ва транспорт алоқаларини ривожлантиришда режалаштириш ишлари умумий асосда ташкил қилинмоқда. Орол денгизининг тақдири, регионда вужудга келган вазиятни барқарорлаштириш ҳам МОДда умумийлик асосида ўз ечимини топмоқда. МОДнинг бир-бирлари билан яқин қўшничилик, қон-қардош-

ликка таянган дипломатик муносабатлар ўрнатиш, иқтисодий, савдо-сотиқ, техникавий, маданий алоқаларни бошлаб юбориши, йирик саноат ва йул қурилишларини амалга оширишдаги ҳамкорлиги давримиз тақозосига айланган. Иккинчидан эса Марказий Осиё давлатларининг жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари билан бевосита алоқа ўрнатиши, уларнинг техника воситалари (ва биринчи навбатда машина, асбоб-ускуналари) дан, ишбилармон мутахассис кадрларидан фойдаланиши МОДда иқтисодиётни ривожлантиришнинг янги асосларга қурилган муҳим пойдеворидир.

МОД халқ хўжалигида қишлоқ хўжалиги муҳим ўрин тутди. Унинг етакчи тармоқлари ўсимликшуносликда: пахтачилик ва пахта комплекси, дончилик (айниқса бундой ва шоли етиштириш), мевачилик ва узумчилик, поллизчилик ва сабзавотчилик; чорваликда: қорамолчилик ва қўйчилик, йилқиччилик ва туячилик, паррандачилик ва балиқчилик. Қишлоқ хўжалигида регионал фарқлар ҳам борлиги кузга ташланади. Ўзбекистон пахтачилик ва дончиликка, Қозоғистон дончиликка, Туркменистон ва Тожикистон пахтачиликка, Қирғизистон давлати эса майин толали жун етиштиришга ўта даражада ихтисослашган.

Марказий Осиё қишлоқ хўжалиги ҳам бир томондан тармоқ тузилишини ўзгартирмоқда, иккинчи томондан эса агросаноат интеграцияси негизда ривожланиш йўлига ўтмоқда. Эндиликда Марказий Осиёнинг кўпгина давлатларига хос бўлган жараён пахта «яккаҳокимчилиги»га барҳам бериш, пахтадан бўшаган ерларга донли экинлар экиш ва шу билан маҳаллий халқнинг дон ва дон маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини қондиришдан иборат. Мева ва узум етиштириш доираси ҳам кенгайтирилмоқда. Чорвачиликда ҳам турк халқлари эҳтиёжидан келиб чиқиб жиддий ўзгаришлар килинмоқда. Жумладан барча давлатларда чўчқачилик тугатилиб, унинг ўрнига қўйчилик ривожлантирилмоқда. Яйлов чорвачилигининг доираси тораймоқда, чорва молларини кўлда боқишга асосий эътибор қаратилмоқда.

Қишлоқ хўжалиги хомашёси райони бўлган ушбу регион қишлоқ хўжалик маҳсулотларини хомашё тарзида бошқа регионларга чиқаришга чек қўйилмоқда ва уларни жой-жойида саноат усулида қайта ишлаш авж олмоқда. Шу асосда МОД агросаноат мажмуи изчиллик билан ривожланиб бораёпти. Иқтисодиётда бундай иш тутиш ҳам регион халқ хўжалигида

умумийликни таъминламоқда. Марказий Осиёнинг алоҳида олинган давлатлари агросаноат мажмуи маҳсулотларини етиштириш, ишлаб чиқариш ва харид қилиш бўйича кенг ҳамкорлик қилмоқда. Масалан, яқин келажакда Қозоғистон давлати МОД халқларининг дон ва дон маҳсулотларига, Ўзбекистон ва Тожикистон қозоқ халқининг хўл мева ва узум маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини қондиришга хизмат қилади. Туркменистон туркий халқларнинг цитрус меваларига, Қирғизистон шакар-қанд ва майин толали жун маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини қондиришга хизмат қилади. Шу тарзда Марказий Осиё иқтисодиётида умумийлик бошланади, аста-секин ягона халқ хўжалик тизими—МОД аро яхлит иқтисодиёт қарор топади. Иқтисодий тараққиётдаги бу тизимнинг бош йўналиши бирон-бир марказнинг, бирон бир алоҳида олинган халқнинг манфаатига эмас, балки туркий халқларнинг муштарак манфаатларига хизмат қилади.

Марказий Осиё давлатларининг халқ хўжалиги аниқ йўналиш (комплекс)лар бўйича ривожланиб бормоқда.

Ёқилғи-энергетика комплекси. Комплексининг ривожланиши МОДнинг кўпгина давлатларида бутунлай маҳаллий хом ашё—табiiй ресурс омилига таянади. Унинг асосини нефть, кўмир, газ саноати ташкил қилади. Нефть ва газ саноати регион саноатининг етакчи тармоқларидан биридир. Саноатнинг мазкур тармоқлари айниқса Ўзбекистонда тез ўсиб бормоқда (2-жадвал). Умуман Туркменистон, Қозоғистон ва Ўзбекистонда ёқилғи-энергетика саноати тармоқлари салмоқли ўрин тутади. Марказий Осиё давлатлари орасида Туркменистоннинг Небит-Даг райони, Қозоғистоннинг Ғарбий иқтисодий райони, Ўзбекистоннинг Фарғона водийси ва Муборак районида нефть ва табиий газ конлари жуда кўп. Бу районларда нефтни қайта ишлайдиган заводлар, иссиқлик электростанциялари (ИЭС) ишлаб турибди. Шунингдек, мазкур районлардан МОДнинг саноатлашган шаҳарларига ҳамда хорижий давлатларга нефть ва газ қувурлари ўтказилган. Жумладан, Ўзбекистондан Қирғизистон, Тожикистон ва бошқа давлатларга, Туркменистон ва Қозоғистондан Россия, Украина ва бошқа хорижий давлатларга нефть ва газ қувурлари ўтказилган. Яқин келажакда эса

Туркменистондан Эрон, Туркия давлатлари ва Ўрта денгиз мамлакатларига нефть, Қозоғистондан Туркияга газ қувурлари ўтказилади.

2-жадвал
**Марказий Осиё давлатларида ёқилга-энергетика саноати маҳсулотлари ва электр-
 тронетга ишлаб чиқариш ҳажми (1991—1995 йиллар)***

Давлатлар	Нефть млн. т.		Табиий газ, млрд. куб.м.		Кўмир, млн.т.		Электрэнергия, млрд. кВт.сват						
	1991	1995	1991	1995	1991	1995	1991	1995					
Ўзбекистон	2,3	7,7	334,78	41,9	48,0	114,56	5,9	3,1	52,54	54,2	47,2	81,08	
Қозғолон	26,6	20,5	77,06	7,9	5,9	74,68	130,0	83,2	64,0	88,0	65,7	76,39	
Қирғизстон	0,1	0,1	0,1	0,1	0,04	0,4	3,5	0,5	0,14	14,2	12,3	86,62	
Тожикистон	0,1	0,03	0,03	0,1	0,04	0,4	0,3	0,03	0,3	17,7	14,8	83,61	
Туркистон	5,4	4,13	75,92	84,3	—	55,6	63,95	—	—	15,0	10,5	70,0	
МОД бўйича													
жалми	34,5	32,43	94,0	134,3	109,94	81,86	139,78	62,15	87,1	150,5	80,44		

х. Акрамов Э. А., Тапиров А. Э. Экономические реформы республики Узбекистан...: ТОО «Люкс-арт», 1998, с. 124.

1991—1995 йилларда Марказий Осиё давлатларида ёқилга-энергетика саноатининг асосий хомашёлари (нефть, газ, кўмир)ни ишлаб чиқариш ҳажми бирмунча камайди. Бироқ Ўзбекистонда 1995 йилда 1991 йилга нисбатан табиий газ қазиб олиш 114,56 фоизга, нефть қазиб олиш эса 334,78 фоизга ўсди. Электр-энергия ишлаб чиқариш эса МОДнинг ўртача кўрсаткичидан салкам 7 фоизга юқори бўлди.

МОД ёқилғи-энергетика комплексида кўмир саноатининг ҳам салмоқли улуши бор. Кўмир конлари МОДнинг барчасида топилган. Айниқса Қозоғистон, Ўзбекистон, Қирғизистон ҳудудларида кўмир кўп. Биргина Қозоғистонда кўмирнинг геологик захираси 140 млрд тоннага тенг. Қарағанда, Экибастуз, Убаган ҳавзалари айниқса йирикдир. Мазкур ҳавзалари (ва биринчи навбатда Марказий ва Шимолий Қозоғистон)да ИЭСлари ишлаб турибди.

Регионда қудратли ёқилғи-энергетика саноати комплексига ва гидравлик станцияларда ишлаб чиқарилаётган электро-энергиясига таяниб электроэнергетика саноати ривожланган. МОДларида йилига 150-180 млрд квт/соат электро-энергия ишлаб чиқарилмоқда.

Яқин келажакда МОДлари ягона энергетика системасига эга бўлиши кутилмоқда. Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг 1993 йил январь ойида Тошкентда бўлган учрашувларида ана шу ҳақда аниқ бир фикрга келинди.

МЕТАЛЛУРГИЯ КОМПЛЕКСИ. Бу комплекс қора ва рангли металлургияни ўз ичига олади. Комплексни ривожлантириш учун региондаги давлатлар бир хил имкониятларга эга эмас. Чунинчи қора металлургиянинг хомашёси чегаралган. Темир руда конлари фақат Қозоғистон Республикасида саноат аҳамиятига эга. Марказий ва Шимолий Қозоғистон иқтисодий районларида ўнлаб темир руда конлари топилган ва ишга туширилган. Шулардан энг муҳимлари Қарағанда ва Қустанай вилоятларида бўлиб, 30 кондаги темир руда захираси 16 млрд тоннага тенг.

Марказий Осиё қора металлургияси биринчи навбатда Марказий Қозоғистонда таркиб топган ва ривожланган. «Қозоқ магниткаси» номи билан аталадиган тўлиқ циклдаги Қарағанда металлургия заводи чўён, пўлат, прокат ишлаб чиқаради. Мазкур металлургия корхонаси Қарағанда кўмир-ёқилғи хомашёсига таёниб ишлайди. Шунингдек, Марказий Осиёда Ўзбекистонда ҳам Бекобод қора металлургия комбинати бор. Ушбу миллионер металлургия корхоналари МОДнинг қора металлга бўлган эштиёжини қисман булса ҳам қондириб келмоқда.

МОД металлургия комплексида рангли металлургия саноатининг салмоғи катта. Комплексининг ушбу тармоғи МОД худудида топилган бир неча ўнлаб рангли металл руда хомашё-

ларига таянади. Рангли металл хомашёси эса МОДнинг Туркманистондан ташқари барча давлатлари ҳудудида учрайди. У айниқса Қозоғистон, Ўзбекистон, Қирғизистонда кўп. Мис, кўрғошин, рух, сурма ва бошқа ноёб ва нодир металллар ўз саноат корхоналарига эга. Жумладан, Балхаш ва Олмалиқда мис саралаш фабрикалари, Қўйтошда кўрғошин ва рух, Ҳайдаркентда сурма, Павлодар ва Тожикистоннинг Турсунзода шаҳрида алюмин заводлари ишлаб турибди ва бошқалар.

Регионда кенг қулоч ёйган рангли металлургия саноати минтақанинг барча давлатларига хизмат қилади.

МИСОЛ. Тожикистон алюмин заводини олайлик. У МОДда рангли металлургия саноатининг гиганти ҳисобланади. Завод 1975 йилда ишга тушган. Завод Марказий Осиё давлатлари машинасозликсаноат корхоналари учун қимматли хомашё — алюминнинг турли форма ва ўлчамдаги қуймаларини, шунингдек аҳоли кенг эҳтиёжи учун ўнларча номда маҳсулот ишлаб чиқаради.

Машинасозлик комплекси. Мазкур комплекс регион машинасозлик саноатини ўз ичига олади ва давлатлараро йўналиши (ихтисослашуви) бўйича фарқ қилади. Ўлканинг машинасозлик саноат корхоналари энергетика саноати (нефть қазиб олиш, газ ва кўмир қазиб олиш, гидравлик ва иссиқлик электростанциялар) учун машина, механизм, асбоб-ускуналар ишлаб чиқаради. У металлургия саноати, химия саноати, қишлоқ хўжалиги, транспорт учун турли ном ва маркадаги машина ва механизмлар ишлаб чиқаради. Саноатнинг бу тармоғи табиий-ресурс омилига бевосита боғланмаганлиги учун хомашё районига кўра истеъмолчи районларда яхши ривожланган. Жумладан, Туркманистонда нефть ва газ саноати машинасозлиги, Қозоғистон ва Ўзбекистонда дон ва пахтачилик учун хизмат киладиган машинасозлик; Ўзбекистон ва Қирғизистонда енгил ва юк автомобилсозлиги; Ўзбекистонда самолётсозлик, Тожикистонда қишлоқ хўжалиги машинасозлиги ривожланган.

Кимё саноати мажмуи. Регионда кимё саноати мажмуи у билан боғлиқ саноат тармоқларининг ривожланиши билан кенг қулоч ёймоқда. Бу ерда нефтокимё, газокимё, кўмиркимё тармоқлари айниқса ривожлангандир. Кимё саноатининг зикр килинган тармоқлари Қозоғистон, Ўзбекистон ва Туркманистоннинг хомашё районларида жойлашган ва анча яхши ривожланган. Шунингдек, регион кимё саноати минерал ўғит учун

ишлатиладиган калий, фосфорид конлари базасида ҳам ривожлантирилган.

Мисол. Қозоғистонда маҳаллий хомашё базасида кимё саноати жуда ривожланган. Саноатнинг бу тармоғи 80 дан ортиқ турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқаради. Минерал ўғитлар, олтингугурт кислотаси, сунъий тола, хромли туз, заҳарли химикатлар, антибиотиклар, полиэтилен, гербицидлар ишлаб чиқариш айниқса яхши йўлга қўйилган. Мамлакатда нефтокимё, газокимё, кўмиркимё маҳаллий хомашё базасида тез ривожланиб бормоқда.

Пахтачилик мажмуи. Марказий Осиёда пахтачилик мажмуи яхши ривожланган. Мазкур пахтачилик мажмуи бир-бири билан узвий боғланиб кетган технологик жараён бўлиб, бир томондан пахта ялпи ҳосилни етиштириш, уни уз вақтида йиғиб-териш олиш, етиштирилган ялпи ҳосилни пахта пунктларига келтириш, навларга ажратиш, бундлаш, пахта ялпи ҳосилдан пахта толасини ажратиш олиш, толадан ип-газлама ишлаб чиқариш, кийим-кечак бичиш ва тикиш, пахтанинг иккиламчи маҳсулотларидан ёғ, совун каби кўп хил саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш; иккинчи томондан эса пахта етиштириш ва уни йиғиб-териш олиш учун машиналар, тракторлар, комбайнлар ва бошқа ўнлаб номдаги асбоб-ускуна ва механизмлар ишлаб чиқариш, минерал ўғитлар, ҳар хил химикатлар, дори-дармонлар тайёрлаш ва бошқаларни ўз ичига олади.

Марказий Осиё давлатлари жаҳондаги энг йирик пахтакор регион. Унинг барча давлатларида пахта экилади. МДХга аъзо бўлган давлатларда етиштирадиган пахтанинг 90 фоиздан кўпроғини Марказий Осиё давлатлари беради. Бироқ пахта етиштириш бўйича Марказий Осиё давлатлари баб-баравар тупроқ-иқлим имкониятларига эга эмас. Пахта экиш ва етиштиришда айниқса Ўзбекистон, Туркманистон ва Тожикистоннинг табиий ресурс омили катта. Бу давлатларда нисбатан жанубий жуғрофий шароити: иқлимнинг илиқлиги, қуёшли кунларнинг кўплиги, ҳаво ҳарорати ижобий ва фойдали даражасининг баландлиги, ўсимлик ўсув даври учун керакли кунларнинг кўплиги, тупроқнинг ўта маданийлашганлиги, серунумлиги, суғориш шохобчалари: сув омборларининг кўплаб барпо қилинганлиги, магистрал каналларнинг кўп қазилганлиги иссиқсевар деҳқончилик-пахтачиликни ҳар жиҳатдан ривожлантиришни тақозо қилган.

Пахтачилик мажмуи яқин вақтларгача Марказий Осиёда бир томонлама ривожланган эди, холос. Масалан, пахтакор хўжалик, туман, вилоят ва ҳаттоки бутун-бутун жумҳуриятлар ҳам фақат пахтани узоқ ўлкаларда жойлашган тўқимачилик саноат корхоналари учун хомашё тарзида ишлаб чиқарарди холос. Эндиликда эса вазият ўзгарди. Марказий Осиёдаги барча давлатлар ўзларида пахтачилик мажмуини ривожлантирмоқда. Пахта етиштириш, уни бирламчи ва иккиламчи қайта ишлаш, пахтачилик мажмуи маҳсулотларини харид қилишни улар ўзларида изчиллик билан ҳал қилишмоқда. Табиийки, яқин вақтларгача хомашё райони бўлган регион давлатларида бу муаммо осонликча ҳал бўлмайди. Чунки пахтачилик мажмуига хизмат қиладиган ишлаб чиқришни йўлга қўйиш, янгидан йирик-йирик машинасозлик ва тўқимачилик саноат корхоналарини барпо қилиш маълум вақтни ва моддий ресурсни талаб қилади. Бу борада Марказий Осиё ҳудудидаги барча давлатларнинг яқиндан ҳамкорлик қилиши, моддий ресурсларни тўла ишга солиши, пахтачилик мажмуини ривожлантиришнинг узок муддатга мўлжалланган ҳамкорликда ишлаб чиқилган режасини амалиётда қўллаши самарали натижалар беради.

Дончилик мажмуи. Бу мажмуига дон (асосан бугдой) етиштиришга ихтисослашган қишлоқ хўжалик корхоналари, дон маҳсулотларини сақлайдиган ва қайта ишлайдиган (донхоналар, элеваторлар, ун тегирмонлари, нон заводлари, кондитер маҳсулотлари тайёрлайдиган) саноат корхоналари, шунингдек, дон етиштириш (ер ҳайдаш, экиш, ўғит сепиш, етиштирилган ҳосилни ўриб-йиғиб олиш, янчиш, тозалаш, элеваторларга ташиш каби жараёнлар) учун хизмат қиладиган машина ва механизмлар киради.

Марказий Осиёда дончилик мажмуи яқин ўтмишда бир томонлама ривожланган эди. Унинг асосий жуғорофий райони Қозоғистоннинг «Кўрик ўлка» номини олган Шимолий Қозоғистон иқтисодий райони эди. Бу районда 1954—1960 йилларда салкам 30 миллион гектар қўриқ ва бўз ерлар ўзлаштирилди, деҳқончилик доирасига киритилди. «Кўрик ўлка»да ва қисқа вақт ичида юзлаб дончилик давлат хужаликлари, туман ва вилоятлар ташкил қилинди. Дончиликка хизмат қиладиган машинасозлик саноат корхоналари барпо қилинди. Бу регионда дончилик мажмуи дунёнинг бошқа регионлари

учун ўртак бўладиган даражада ривожлантирилган. Бироқ Марказий Осиёнинг бошқа регионларида субъектив сабабларга кўра дончилик мажмуи яхши ривожланмаган. Бунинг асосий сабаби Марказий Осиёнинг аксарият давлатларида «пах та яккаҳокимчилиги»нинг узоқ ҳукм суриши эди.

Келажакда Марказий Осиёнинг барча давлатларида дончилик мажмуи жадал ривожлантирилади. Чунки Марказий Осиёнинг ҳар бир мустақил давлати маҳаллий аҳолининг дон, ун ва ун маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини тула қондириш учун узоқ муддатларга мўлжалланган режаларни тузиб чиқармоқдалар ва турмушга тадбиқ қилмоқдалар. Бундай тадбир Қозоғистоннинг йирик донкор регион бўлиб қолишини асло инкор этмайди, балки Марказий Осиё ҳудудида мазкур дончилик мажмуининг кенг ривожланишига ва маълум миқдордаги донни хорижий давлатларга чиқариш имкониятини беради.

Амалий ишлар: 1. Статистика маълумотларидан фойдаланиб МОД халқ хўжалигининг етакчи соҳаларини аниқланг, бир-бирига қиёсланг ва хулоса ёзинг.

2. МОД халқ хўжалиги мажмуиларини контур харитага туширинг ва уларга қисқача таъриф ёзинг.

Талабанинг билим ва малака мезони:

Талаба:

- МОД халқ хўжалиги ривожланишининг яқин ўтмишини ва уни жойлаштириш ва режалаштиришда олиб борилган сиёсатнинг оқибатларини;

- МОД халқ хўжалиги ривожланишида табиий ресурс омилларни - МОД халқ хўжалигининг тармоқ тузилишини ва уларнинг мустақил давлатлараро фарқ қилиш сабабларини;

- регион саноат ишлаб чиқаришининг етакчи соҳаларини, уларнинг жойлашиш хусусиятларини;

- регион қишлоқ хўжалигининг етакчи тармоқларини;

- регионда таркиб топган саноат ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш мажмуаларини;

- статистика маълумотлари асосида таҳлил қилиш йўли билан регион халқ хўжалиги ривожланишига хулоса чиқаришни;

- харитографик йул билан (вақтли статистика маълумотлари асосида) МОДнинг ривожланган регионларини аниқлаб беришни билиши лозим.

ТРАНСПОРТ ЖУҒРОФИЯСИ: ЭНГ МУҲИМ ТРАНСПОРТ ТУРЛАРИ, ИҚТИСОДИЙ АЛОҚА УФҚЛАРИ

Яқин ўтмишда Марказий Осиёда ягона транспорт тизими вужудга келтирилмаган эди. Бу эса ҳудудлари яхлит бўлган, халқ хужалик тармоқлари бир-бири билан узвий боғланиб кетган регион учун ўта зарур эди. Ягона транспорт тизимига муҳтож бўлган бу ўлкада барча транспорт турлари ва унда транспорт воситаларининг қатнови ҳам Марказга бўйсунар эди. Масалан, Марказ (ва биринчи навбатда бошқариш ва идора қилиш ташкилотларини ўзида мужассамлаштирган Москва) лозим топса Марказий Осиёдаги у ёки бу республикада темир йўл ёки автомобиль йўли қурилар, ҳаво йўллари очилар, поезд ёки самолёт қатнар эди. Самолёт ёки поезд қатнови учун жадвални ҳам марказ тузарди ёки тузилган жадвални тасдиқларди. Шунинг учун ҳам СССР парчаланганидан кейин МОД ҳудудида бир бутун транспорт тизими қолган эмас эди, балки бу ҳудуддаги барча давлатларда муҳим транспорт турлари ривожланмай қолган эди.

1-мисол. Темир йўл транспортини олайлик Унинг Марказий Осиёдаги ҳар 1000 кв.км,га тўғри келадиган ўртача зичлиги 6,4 км ни ташкил қилади. Ҳолбуки бу зичлик Украинада 30,8 км, Белорусда 26,7 км ни ташкил қилади. Шунинг учун ҳам Марказий Осиёнинг айрим давлатлари-иқтисодий район-

Марказий Осиёнинг транспорт тарихига бир назар ташлайлик. Қадимда у Буюк ипак йўли (караван йўли)да булган. Ғарбий Европанинг Жанубий ва Шарқий Осиё билан иқтисодий алоқаси караван йўли орқали ўтган. Бу ҳудуддан ўтган караван йўлининг шохобчалари эса қадимий Туркистондаги ҳозирги мустақил давлатларни бир-бирлари билан боғла-

ганлиги шубҳасиздир. Бироқ яқин ўтмишгача бу йўл унут бўлган. Айниқса, эски империянинг тиканли ва токли чегараси ўтмишдаги алоқаларимизни узиб ташлаган эди. Марказий Осиё ўзининг чегарадош, қондош, жондош яқин қўшнилари Туркия, Эрон, Афғонистон, Покистон, Хитой билан ҳам фақат марказ орқали алоқа қиларди, холос.

Эңилликда Марказий Осиё да ягона транспорт тизимини вужудга келтириш тадбирлари амалга оширилмоқда. Буюк ипак йулига уюштирилган илмий экспедицияларни тилга олайлик. Унинг жуғрофий томони ўтмишда Туркистон ўлкасининг гуллаб-яшнашига ҳисса қўшган бу йўлнинг аҳамиятини очиб бериш орқали Европа билан Осиё давлатлари алоқасини яна ҳам кучайтиришидир. Шунда ўлкамизнинг

ташқи транспорт алоқалари кучаяди, янги мазмун олади.

Буюк ипак йулини тиклаш гоёси Ўзбекистон ҳукуматининг МОД транспорт коммуникациясини вужудга келтириш соҳасида амалга ошираётган қутлуғ ишидир. Ушбу туркий замин узра ўтган мазкур йўлнинг тикланиши МОДнинг транспорт тизимида буюк ўзгаришлар қилади.

ларида темир йўл транспорти яхши йўлга қўйилмаган, унинг зичлиги ниҳоят даражада паст. Жумладан, Қирғизистонда темир йўлларнинг зичлиги-1,8 км, Туркменистонда-4,9 км, Ўзбекистонда 14,7 км.,ни ташкил қилади, холос.

2-мисол. Ички районлараро катта аҳмиятга эга бўлган автомобиль транспорти ҳам талаблар даражасида ривожланган эмас. Марказий Осиё давлатлари ичида мустақкам заминга эга бўлган йирик автомагистраллар бармоқ билан санарли даражада. Автомобиль йўлларининг ҳар 1000 кв.км га зичлиги Украинада-412,3 км бўлган ҳолда Туркменистонда-43,2 км. Белорусла-294,2 км бўлгани ҳолда Тожикистонда-133,4 км ни ташкил қилади.

МОДнинг бир бутунлиги, давлатларининг муштарак манфаатлари бирлиги ягона транспорт тизимини барпо қилиш, қадимий боғлиқликни, алоқаларни янги мазмун билан бойитиб ривожлантиришни тақозо қилади. Ҳозирги вақтда Марказий Осиё давлатлари темир йўл, автомобиль ва сув йўли, ҳаво транспорти ва қувур транспорти билан бир-бирлари билан боғланган. Бу нарса МОД ягона транспорт тизимини барпо қилиш учун муҳим асос. Ушбу омили асосдан региондаги барча давлатлар кенг ва унумли фойдаланишмоқда. Шунингдек, Марказий Осиёнинг ҳар бир давлати хорижий мамлакатларга чиқишнинг ўзига хос имкониятларига эгаки, бу имкониятлардан ҳам эндиликда ҳамкорликда фойдаланишга киришилмоқда. Масалан, Туркменистондан Эронга «Даджон-Сарахс-Машҳад» темир

йўл магистрალი ўтказилди. 1996 йилнинг 14 май куни ишга тушган ушбу темир йўлнинг узунлиги 305 км бўлиб, бу йўл орқали Марказий Осиёнинг барча давлатлари Эрон, Туркия (ва улар орқали Европа давлатлари) билан боғланадиган бўлди. «Тошкент-Ош-Урумчи» маршрутида қурилаётган автомобиль ва кейинчалик темир йўл эса Ўзбекистоннинг пойтахтини Қирғизистон орқали энг яқин йўл билан Хитой Халқ Республикасига боғлайди. 1995 йилда режалаштирилган Термиз-Хирот-Қобул-Қарачи автомобиль йўлининг қурилиши, шунингдек, МОДа Каспий денгизидан транспортда хамкорликда фойдаланиш, Қозоғистон орқали Хитойга ва сўнгра Тинч океани денгизларига чиқиш режаларининг тузилиши Марказий Осиё давлатлари ташқи алоқасида буюк бурилиш уфқларини очиб бермоқда.

Асосан қуруқлик региони бўлган МОДа юк ва пассажир ташишда темир йўл транспорти катта аҳамиятга эга. Ушбу йирик регионда дастлабки темир йўллар чор Россиясининг ҳукмронлиги даврида қурилган. Унинг энг муҳимлари: Туркманбоши-Ашгабад-Чоржуй-Когон-Самарқанд-Тошкент; Тошкент-Бишкек-Олмата; Тошкент-Термиз-Душанба; Термиз-Қўрғонтепа-Яван; Чоржуй-Қунград-Мари-Кушка; Фарғона-Қизил-қия-Уч-қўрғон-Тошкент; Семипалатинск-Олмата, Луговая-Чимкент-Арис.

1960-1990 йилларда ўлканинг айрим давлатлари ҳудудидан маҳаллий аҳамиятга эга бўлган кўпгина темир йўллар қурилган. Шулар жумласига Тожикистонда ва Ўзбекистоннинг жанубида Термиз-Қўрғонтепа-Яван, Қозоғистонда Макат-Бейнау-Шевченко йўлларини кўрсатиш мумкин.

Регионда Автомобиль транспортининг аҳамияти ўзгача хусусиятга эга. Унинг ривожланишига икки хил ҳолат таъсир кўрсатиб туради. Биринчиси ўлкада темир йўл қурилишининг суст ривожланганлиги, зичлигининг пастлиги, иккинчиси эса ўлка орографик хусусиятларининг ниҳоят даражада мураккаблиги.

Мисол. Қирғизистон давлатини тилга олайлик. Унинг аксарият ҳудуди тоғ ва баланд тоғ системасидан иборат. Шунинг учун ҳам бу ерда ҳар минг кв. км. га автомобиль йўлининг зичлиги 297,4 км га тўғри келади Бу кўрсаткич Ўзбекистонда 207,4, Туркистонда эса 43,2 км ни ташкил қилади холос. Ўз навбатида мазкур давлатларда ҳар минг кв. км га темир йўлнинг зичлиги 1,8:4, 3:8 км га тенг.

Қувур транспорти. Унинг минтақа давлатлараро аҳамияти бор. Айниқса, Ўзбекистон, Туркменистон, Қозоғистон ҳудудларидан ўнларча районлараро ва давлатлараро нефть, табиий газ вувурлари утказилган.

Сув транспорти. У дарё ва денгиз транспортини ўз ичига олади. Минтақанинг йирик дарёларида кема қатнови йўлга қўйилган ва уларнинг давлатлараро (халқаро) аҳамияти бор. Масалан, Амударё транспортдан Тожикистон, Афғонистон, Ўзбекистон, Туркменистон ҳамкорликда фойдаланади. Иртиш дарёси транспортдан Қозоғистон, Россия, Хитой давлатлари фойдаланади ва бошқалар. Марказий Осиё давлатларининг янгидан яратилаётган ягона транспорт тизимида Каспий ва Орол денгизининг, шунингдек, Иссиқ кўлнинг ҳам салмоқли улуши бор. Масалан, Каспий денгизидан ҳозирча транспорт воситаси сифатида Туркменистон, Қозоғистон, Орол денгизидан Ўзбекистон, Қозоғистон, кенг фойдаланиб келмоқда. Марказий Осиё давлатларидаги қон-қардошликка таянган бирлик, амалга оширилаётган иқтисодий, маданий, техникавий ҳамкорлик келмакда, денгиз транспортидан барча давлатларнинг биргаликда фойдаланиш уфқларини очмоқда. Каспий бўйида янги портлар қуриш, денгизда кема қатновини яхшилаш туркий халқлар учун долзарб мавзуга айланди.

МОДда ягона ҳаво транспорт тизими яратилган дейиш мумкин. Худуддаги барча давлатлар ҳаво транспортига эга. Ҳаво транспорти йўллари туркий халқларни бир-бирлари билан боғлаб турибди. Масалан, Ашгабад Баку билан, Олмата Бишкек билан, Тошкент Душанбе билан, шунингдек, барча Марказий Осиё давлатларининг йирик шаҳарлари бир-бирлари билан ҳаво транспорти орқали чамбарчас боғлангандир. Ўз навбатида региондаги давлатлар ҳаво транспорти билан АҚШ, Англия, Франция, Туркия, Россия, Украина, Эрон, Афғонистон, Покистон, Хитой, Ҳиндистон, Корея ва бошқа бир неча ўнлаб хорижий давлатлар билан бевосита алоқа қилади.

Марказий Осиё давлатлари ўз транспортини такомиллаштириш ва ривожлантиришда, ички ва ташқи алоқаларни кучайтиришда яратувчанлик ишларини амалга оширмоқда. Яқин келажакда Марказий Осиё ягона темир йўл, автомобил йўли, қувур, сув йўли ва ҳаво транспортининг бир бутун тизими вужудга келади. Бу нарса ўз-ўзидан Марказий Осиё давлатларининг ташқи иқтисодий ва маданий алоқасини кучайтириб ре-

гионда ишлаб чиқариш кучларини жадал ривожлантиришга хизмат қилади.

1-мисол. Кўшк-Машҳад темир йўл қурилишини олайлик. Бу йўлнинг ҳамкорликда қурилиши бир жиҳатдан туркий забон халқларининг қадимий дустлигини қайта тиклайди ва энг муҳими Каспий денгизидан шарқдаги барча Марказий Осиё давлатларининг Эрон, Туркия давлатларига ва Ғарбий Европа мамлакатларига чиқиш имкониятини яратади. Бу йўлнинг қурилиши айниқса МОДни 60 миллион аҳолиси бўлган Туркия билан боғлашда қимматлидир.

2-мисол. Вақтида Марказий Осиё учун ҳаво транспортидан фойдаланиш ҳам чекланган эди. Бирон-бир мамлакатга чиқиш масаласини фақат Марказ ёки Москва ҳал қилар эди. Эндликда бундай тўсиқ йўқ килинди ва МОД исталган мамлакат билан ҳаво транспорти алоқаларини ўрнатмоқда. Марказий Осиё давлатлари транспортида юз бераётган туб ўзгаришлар шубҳасиз туркий халқлар манфаатини кузлаб, туркий забон давлатларининг кўп қиррали алоқаларини мустаҳкамлашга, уларнинг ташқи иқтисодий ва савдо-сотиқ, техникавий ва маданий алоқаларини ривожлантиришга қаратилгандир.

Амалий иш. 1. МОДда муҳим транспорт турларини контур харитага тушириш. 2. МОД транспорт тармоқлари ривожланишида амалга оширилаётган муҳим ўзгаришларнинг тавсифини ёзиш.

Талаба:

-жуғрофий харита (атлас) ёрдамида транспорт йўлларини аниқлашни;

- жуғрофий харита (атлас) ёрдамида Марказий Осиё давлатлари, яъни темир йўл ва муҳим автомагистралларни аниқлашни ва шу асосда МОДда ягона транспорт тизимини вужудга келтириш ҳақида хулоса чиқаришни;

- қувур транспорти орқали МОДнинг хорижий давлатлардаги мавқеини харитографик материаллар асосида тушунтириб беришни;

- МОДнинг ташқи иқтисодий алоқасида муҳим ўрин тутадиган яқин ва узоқ хорижий давлатларни ажратиб беришни билиши лозим.

II-қисм.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ДАВЛАТЛАРИ 5-боб. ТОЖИКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ.

Ҳудуди 143 минг кв.км.
Аҳолиси 5,8 миллион киши
Пойтахти Душанбе шаҳри.

1. Ҳудуди, чегаралари, иқтисодий жуғрофий ўрни. У ҳудудининг катталиги жиҳатидан Марказий Осие давлатлари ичида охириги уринда туради. Унинг ҳудуди ғарбдан шарққа 715 ва шимолдан жанубга 509 км масофага чўзилган. Бироқ Тожикистоннинг шимолий қисми унинг жанубидан узилиб қолган. Орадаги осмонўпар тоғлар табиий тусиқ тарзида қад кўтарган. Шунинг учун «Шимолий Тожикистон» ва «Жанубий Тожикистон» деган объектив асосга таянган жуғрофий тушунчалар мавжуд. «Шимолий Тожикистон» Фарғона водийсининг бгр қисмини, «Жанубий Тожикистон» эса Ҳисор, Вахши, Ёвон ва бошқа ўнлаб вадийларни ўз ичига олади.

Тожикистон ғарбдан Ўзбекистон, шимолдан Қирғизистон, жануб ва шарқий томонлардан Афғонистон ва Хитой давлатлари билан чегараланади. Республиканинг ҳудуди баланд, паст, ясси тоғлар, қир-адирлар, дарё водийлари, сой бўйлари, текистлик ва паст текистликлардан иборат. «Дунё осмони» деб номланган, серқирра баланд чўққиларга бой бўлган Помир тоғи ва унинг Туркистоннинг бошқа давлатлари билан туташиб кетган Ҳисор, Зарафшон, Олой тоғ тизмлари ҳам шу заминдадир.

Мамлакатнинг иқтисодий жуғрофий ўрни (ИЖУ) унинг халқ хўжлигини ривожлантиришга таъсир кўрсатиб туради. Биринчидан унинг бирмунча ривожланган Ўзбекистон ва Қирғизистон давлатлари билан катта масофада чегараланганлиги ташқи иқтисодий алоқасида муҳим ўрин тутади. Бу нарса айниқса Марказий Осие давлатларининг ҳамкисрликда олиб бо- раётган ҳозирги иқтисодий сиёсатига мос тушади. Иккинчидан Тожикистоннинг нисбатан жанубда жойлашганлиги, иқлимий ресурсининг агросаноат мажмуини ривожлантиришга ижобий таъсир кўрсатиб туриши, кон-қазиб олиш саноатини ривожлантириш учун табиий-ресурс омили сифатида кўпгина рангли металл руда конларига эга эканлиги, сув ресурсининг

2-МИСОЛ. Шимолий ва Жанубий Тожикистоннинг баланд тоғлар билан бир-биридан узилиб қолганлиги мамлакатнинг темир йўл ва автомобиль йўлидаги ички алоқаларини ўзга давлатлар орқали амалга оширишни тақозо қилган. Масалан, мамлакатнинг пойтахти Душанбедан Шимолий Тожикистондаги энг йирик шаҳар Хўжандгача бўлган масофа 320 км га тенг бўлгани ҳолда, бу масофадан уч марта кўп босиб ўзга давлат (Ўзбекистон) орқали

3-жадвал

Тожикистон аҳолиси ва унинг бандлик даражаси, минг киши

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Жами аҳоли	5.232	5.342	5.555	5.556	5.688	5.757
шундан эркаклар	2,600	2.652	2.764	2.766	2,834
аёллар	2.632	2.690	2.791	2.790	2.854
шаҳар аҳолиси	1.676	1.668	1.689	1.636	1.625	1.611
қишлоқ аҳолиси	3.556	3.674	3.866	3.920	4.063	4.146
уемирлар	2.364	2.425	2,525	2.543	2.619
меҳнат ёшдагилар	2.470	2,509	2.610	2,601	2.655
кексалар	398	408	420	412	414
жами меҳнат ресурслари	2,469	2,526	2,669	2,688	2,746
Аҳолининг бандлик даражаси шундан:	1986	1961	1908	1814	1838
қишлоқ ва ўрмон хўжалигида	883	881	892	949	005
саноат ва қурилишда	422	404	382	335	310
шундан саноатда	261	257	250	219	205
бошқа тармоқларда	219	215	185	168	148
номоддий ишлаб чиқаришда	462	469	449	402	375

х/Статистический сборник, 1996 год. Государства бывшего Советского Союза, 21. Всемирный банк. Вашингтон, Округ Колумбия, с. 413.

Марказий Осиё давлатлари ичида энг кўплиги ва бошқа ички омиллар унинг иқтисодийётига ижобий таъсир кўрсатиб туради. Уз навбатида Тожикистон ИЖУнинг салбий томонлари ҳам мавжуд. Ҳудудининг материкнинг анча ичкарасида-баланд тоғли зонада жойлашганлиги учун у сайёрамиздаги ривожланган мамлакатлардан узилиб қолган. Шунингдек, мамлакат ҳудудининг куп қисмини тоғлар эгаллаганлиги учун у шарқий, жануби-шарқий қисмида жойлашган давлатлар билан иқтисодий ҳамкорлик қилишда табиий равишда қийинчиликларга дуч келган. Ҳаттоки Республика ҳудудининг ўзи ҳам баланд тоғлар билан ўнларча марта булиниб қолганлиги давлатнинг умумий тараққиётида табиий тўсиқдир.

1-МИСОЛ. Тожикистон Помир тоғи ва унинг баланд тизмалари орқали Хитой ва Афғонистон давлатлари билан чегараланади. Ҳаттоки Покистон ва Ҳиндистон давлатлари ҳам Тожикистонга яқин қўшнидир. Бироқ баланд тоғлар эса ушбу давлатлар билан бевосита иқтисодий алоқа қилишга афсуски табиий тўсиқдир.

2. **Аҳоли жуғрофияси:** сони, зичлиги, уни такрор ишлаб чиқариш, миллий таркиби, жойлашиши. Аҳолининг сони жиҳатидан мамлакат Марказий Осиёда (Ўзбекистон ва Қозоғистондан кейин) учинчи ўринда, аҳолининг табиий ўсиши жиҳатидан ҳам (Туркменистон ва Ўзбекистондан кейин) учинчи ўринда туради. Республика аҳолисига хос хусусиятлар: кўп болалик, киндик қони тўкилган жойни муқадас билиш, жойдан-жойга кўчиб юришга одатланмаслик, меҳмондўстлик, меҳнатсеварлик, қишлоқсеварлик, Аҳолидаги бу хусусиятлар бўйича тожик халқи бошқа туркий халқлардан ажралмасдир. Аслида эса тожиклар туркий халқлар эмас, балки форсий тилда гаплашувчи халқлардандир. Ўз асносида тожик халқининг этник келиб чиқиши ҳам туркий халқлар билан анча яқиндир, бир хилдир.

Яқин ўтмишда Марказий Осиёда аҳолининг табиий ўсиши бўйича Тожикистон биринчи ўринда турар эди. Бироқ, сўнгги (1990-1999) йилларда мамлакат ичкарасида юз берган носоғлом вазият аҳоли табиий ўсишига салбий таъсир кўрсатди. Аҳолининг йиллик ўртача ўсиши 1990-1995 йилларда Туркменистонда 4,1 ва Ўзбекистонда 2,1 фоизни ташкил қилгани ҳолатда бу кўрсаткич Тожикистонда 1,9 фоизга теғ бўлди. Аниқ маълумотларга қараганда 1990-1995 йилларда Тожикис-

тон аҳолисига атиги 525 минг кишига кўпайган. Холбуки, шу даврда Туркменистон аҳолиси 821 минг ва Ўзбекистонники 2240 минг кишига кўпайган.

Мамлакат аҳолиси унинг регионлари аро жуда нотекис жойлашган. Аҳолининг аксарият қисми дарё водийлари ва сой бўйларида истиқомат қилишади. Аҳоли зичлиги ҳам регионлар бўйича кескин фарқ қилади ва сўнгги йилларда 4 марта кўпайди М., 1939 йилда ҳар бир кв. км.га 10,3 киши тўғри келган бўлса, у 1959 йилда 13,8, 1970 йилда-20,3, 1979 йилда-27, 1989 йилда-33, 1990 йилда-36,6 ва 1995 йилда 40,2 кишини ташкил қилди.

Аҳоли зичлиги унинг жуғрофий ўрни орографик хусусиятларига кўра шимолий ва жанубий Тожикистонда, Кўхистон ва Ҳисор, Вахш водийларида, сугориб зироатчилик килинадиган зоналарда бир-бирига қарама-қарши қутблар даражасида фарқ қилади. Масалан, водийларда аҳоли зичлиги 400-450 кишига тўғри келгани ҳолатда бунинг акси ўлароқ тоғли Бадахшон (Помир)фа аҳоли зичлиги 1-2 кишига тенг.

Тожик халқи қишлоқсевар халқ. Бу ерда аҳолининг аксарият қисми хамиша қишлоқларда яшаб келган. Тожикистонда 1979-89 йилларда шаҳар аҳолиси 2 фоизга камайган бўлса, у 1990-1995 йилларда бирмунча кўпайди, яъни 1995 йилга келиб умумий аҳолининг 38,8 фоизини ташкил этди. Бироқ МДХга аъзо бўлган давлатларда эса умумий аҳолининг 60 фоизидан ортиги шаҳарларда яшамоқда. Шунингдек, Марказий Осиёнинг бошқа барча давлатларида ҳам шаҳар аҳолисининг миқдори Тожикистонникидан анча баланд. Масалан, Қирғизистонда аҳолининг 38, Ўзбекистонда-40, Туркменистонда-45, Қозоғистонда-57 фоизи шаҳарларда яшайди.

Аҳолининг табиий ўсиши юқорилиги учун мамлакат меҳнат ресурсларига бой. Республика аҳолисининг кўпчилигини меҳнатга қобилиятли ёшлар ташкил қилади. Бироқ мамлакатда меҳнат ресурсидан фойдаланиш яхши йўлга қўйилган эмас. Айниқса, унинг тоғли зонасидаги юзлаб аҳоли манзилгоҳларида фойдали меҳнатга тортилмаган бир неча юз минг киши бор. Уларнинг кўпчилиги аёллар ва меҳнатга лаёқатли ёшлардир.

Тожикистонда шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг нисбати ҳам урбанизация даражасининг пастлигини кўрсатиб турибди. Мамлакатда шаҳарлар сони нисбатан кам ва борлари ҳам унча

катта эмас. Мамлакатнинг йирик шаҳарлари Душанбе, Хў-жанд, Турсунзода, Қўрғонтепа.

Тожикистон кўп миллатли давлат. Унинг босим халқи тожик ва ўзбеклар. Тожиклар умумий аҳолининг 60 фоиздан ортигини, ўзбеклар эса 27,3 фоизини ташкил қилади. Бу ерда яна сон жиҳатдан энг кўп яшайдиган миллат вакиллари рус, киргиз, татар, мордва, украин, осетин ва бошқалардир.

Аҳоли ниҳоят даражада нотекис жойлашган.

1-мисол. Аҳолининг аксарият қисми паст текисликлар, дарё, водийлари ва сой буйларида жойлашган. Чунки деҳқончилик асосан унинг денгиз сатҳидан унча баланд булмаган ҳудудларида амалга оширилади.

2-мисол. Аҳолининг нотекс жойлашишига таъсир кўрсатувчи омил унинг орографик хусусиятларидир. Биринчидан, тоғли зонада деҳқончилик қилиш доираси чегараланган. Бу зонада маданийлашган тупроқ (ерлар)нинг камлиги, салқин иқлимий шароит деҳқончилик қилишга қийинчиликлар туғдиради. Иккинчидан бу зонада шундай аҳоли манзилгоҳлари борки, улар бир-бирлари билан табиий тўсиқ тарзида баланд тоғлар билан ажралиб туради. Тоғ ва баланд тоғ табиати зонасида хўжалик юритиш мураккаб кўчади ва ўз навбатида аҳоли манзилгоҳларининг ҳам мамлакатнинг маданий марказлари билан алоқа қилиши табиий равишда чегараланган.

3. Хўжалигига умумий таъриф: унинг тармоқ ва ҳудудий тузилиши. Тожикистон аграр мамлакат. Унинг иқтисодиёти яқин ўтмиш (1917-1991 йиллар)да бир томонлама ривожланди. Тожикистон собиқ СССР учун жанубдаги йирик хомашё райони эди. У қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиради ва уни sanoatда қайта ишлаш учун марказга жўнатарди; у тоғ-кон қазиб олиш sanoatини ривожлантирган эди ва қазиб олинган рудани қайта ишлаш учун марказий районларга жўнатарди. Оқибатда Тожикистон маҳаллий sanoatни ривожлантиришни ички эҳтиёжига яраша олиб боралмас эди.

Мамлакат 1991 йилда ўз мустақиллигини қўлга киритиши билан иқтисодиётининг асосини ташкил қилган sanoat ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ички эҳтиёжлари асосида ривожлантиришга киришди.

Агросаноат мажмуи. Тожикистон халқ хўжалигида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши етакчилик қилади. Бу борада сугориладиган деҳқончилик, тоғ-яйлов чорвачилиги, мева ва узум-

чилик қадим-қадимдан ривожлантирилган. Ҳозирги вақтда мамлакат қишлоқ хўжалиги турли-туман қишлоқ хўжалик техникаси билан яхши таъминланган жамоа ва давлат хўжаликлари, чорвачилик комплекслари, фермер хўжаликларига эга. Мамлакатда етиштириладиган пахта, дон, хўл мева, узум, сут, гушт, ёғ, пилла ва бошқа маҳсулотларнинг аксарият қисми зикр қилинган қишлоқ хўжалик корхоналарида етиштирилади.

Қишлоқ хўжалигининг етакчи соҳаси пахтачиликдир. Мамлакат пахтачилиги ҳар жиҳатдан ривожланган. Бу ерда оқ пахта ва ипак пахта навлари экилади. Оқ пахта Шимолий Тожикистоннинг Фарғона водийсида, ипак пахта Жанубий Тожикистоннинг Ҳисор ва Бахш водийларида етиштирилади. Пахта ҳосилдорлиги Марказий Осиё давлатлари ичида юқоридир. Мамлакатда йилига 900-1000 минг тонна ялпи пахта ҳосили етиштирилади.

Тожикистон агросаноат мажмуида чорвачилик ҳам муҳим ўрин тутлади. Бу ерда яйлов чорвачилигининг ўзига хос томонлари бор. Масалан, баланд тоғли табиатга ҳар қандаи қуй зотлари ёки қорамоллар мослашавермайди. Бундай тоғли зона ҳисори қўйлар, ангор зотли эчкилар боқиш учун қулайдир. Шунинг учун мураккаб рельеф формаларидан келиб чиқиб, Тожикистоннинг тоғли зонасида ҳисори қўйчилик яхши ривожлантирилган. Бу қўйларнинг гавдаси йирик, думбаси катта бўлади. Ҳисори қўйларни қўлда думбасини кутаролмай қолгунча боқиш мумкин. Бундай ҳолатларда қўйнинг думбасини суяб туриш учун тиргагич ўрнатади. Қўлда боқилган ҳисори қўйларнинг 20-30 кг чиқадиган думбаси ва 60-70 кило атрофида гушти бўлади, ангор зотли эчкилар тоғда тошдан-тошга, дарадан-дарага сакраб ўтишга мослашган. Унинг майин толали тибети (жуни)дан сифатли жунли мато тўқилади.

Мустақиллик йўлидан катта қийинчиликларни енгиб дадил бораётган Тожикистон давлати қишлоқ хўжалигининг етакчи тармоқлари базасида мамлакат агросаноат мажмуини ривожлантирмоқла. Мамлакатнинг ҳомашё районларида пахтачилик мажмуига хизмат қиладиган янги-янги замонавий саноат корхоналари (завод, фабрика, комбинатлар) қурилмоқда ва ўзида етиштириладиган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини такрор-такрор қайта ишлашга ўтмоқда. Бундай иш тутиш биринчидан мамлакатни яқин ўтмишда бўлганидек ҳомашё раёонидан бевосита истеъмол учун тайёр маҳсулот ишлаб чиқарадиган

районга айлантиради, иккинчидан эса мамлакат аҳолисининг саноат усулида қайта ишланган қишлоқ хўжалик маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини қондиришга хизмат қилади.

Тожикистон халқ хўжалигида САНОАТнинг салмоқли улуши бор. У асосан тоғ-кон саноати базасида ҳамда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлашга таяниб ривожлантирилган. Унинг етакчи тармоқлари: энергетика саноати, рангли металлургия, машинасозлик, енгил ва озиқ-овқат саноатидир.

4. САНОАТ ЖУГРОФИЯСИ: РИВОЖЛАНИШНИНГ ТАБИИЙ РЕСУРС ОМИЛИ, МУҲИМ ТАРМОҚЛАРАРО КОМПЛЕКСЛАРИ. Тожикистон сансат ишлаб чиқаришини ривожлантириш учун табиий ресурсларга бой регион. Айниқса у энергетика ва минерал ресурсларга бой.

МИСОЛ. Сув ресурсини олайлик. У сув ресурсининг кўплиги жиҳатидан Марказий Осиёда биринчи уринда туради. Мамлакат дарёларининг энергетика қуввати 32,6 млн.квт бўлиб, у Марказий Осиёдаги бошқа барча давлатлар дарёлари энергетика қувватининг ярмига тенг. Тожикистон дарёлари шўх, тезоқар ва қисқа масофада (катта тезликда оқиб ўтиши натижасида) кўп энергия бериш имкониятига эга. Йирик дарёларнинг қор ва музликлардан тўйингани учун сув режими бирмунча мўътадил бўлиб, бу нарса гидравлик электростанцияларнинг бир меъёрида ишлашини таъминлайди.

Тожикистон иқтисодиётида **ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКА** саноати муҳим ўрин тутди. Унда ГЭСларнинг хиссаси катта. Биргина Вахш дарёсида икки миллионер, Норақ (қуввати 2,7 млн. квт) ва Рогун (қуввати 3,6 млн квт) ГЭСлари қурилган. Натижада мамлакатнинг жанубий қисмида Жанубий Тожикистон худудий ишлаб-чиқариш комплекси (ХИЧК) ишга тушган. У бир томондан мамлакатда электроэнергияни кўп талаб қиладиган сансат тармоқларини (ва жумладан рангли металлургия ва кимё саноатини) ривожлантиришни таъминлаган, иккинчидан эса МОДа ягона энергосистемани барпо қилишга замин ҳозирламоқда. Мамлакатда йилига 14-15 млрд квт соат электроэнергия ишлаб чиқарилмоқла. Бу Қирғизистонникидан 2,5, Туркменистонникидан 4-5 млрд квт соат кўпдир.

Мамлакат саноатини ривожлантиришга бевосита таъсир кўрсатувчи яна бир муҳим табиий ресурс омили - фойдали қазил-

ма (биринчи навбатда минерал ресурс)лардир. Унинг ҳудуди айниқса рангли металл хомашёларига жуда бой. Бу ерда рух, қўрғошин, мис, сурьма, қалайи, вольфрам, кобальт, олтин, қумушнинг катта қонлари топилган. Мазкур қонлар базасида Тожикистон РАНГЛИ МЕТАЛЛУРГИЯ САНОАТИ таркиб топган.

МИСОЛ. Баланд тоғли Қўҳистонда топилган сурьма қонлари базасида йирик тоғ металлургия (сурьма) комбинати ишга тушган. Хомашё районларида бир неча руда саралаш фабрикалари, заводлар ва комбинатлар ишлаб турибди. Тожикистон ўз рангли металлургия саноатининг маҳсулотларини Марказий Осиёнинг барча давлатларига ва хорижга экспорт қилади. Жумладан у хорижий мамлакатларга кўп миқдорда алюмин, рух, сурьма, қўрғошин, вольфрам ва бошқа нодир металллар экспорт қилади.

Мамлакат саноат тармоқлари орасида МАШИНАСОЗЛИКнинг алоҳида аҳамияти бор. У аввало мамлакат агросаноат мажмуига хизмат қилади. Машинасозликнинг гигантлари: «Трактородеталь», «Тожиқтўқмаш», «Торгбытмаш», «Тожиқкабель» ва бошқалар қишлоқ хўжалик қорхоналари, ҳамда аҳолининг турмуш эҳтиёжлари учун машина, асбоб-ускуналар, тўқув дастгоҳлари, уй-рўзғор буюмлари ишлаб чиқаради.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаш жоизки, сўнгги (1990-1999) йилларда бу ерда юз берган носоглом вазият (тахт учун кураш мақсадида узоқ давом этган қон тўқишлар) мамлакат иқтисодийётига, унинг ўсиш даражасига кучли салбий таъсир етказди. Оқибатда саноатнинг муҳим кўрсаткичлари бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми камайиб кетди (4,5-жадваллар).

Тожикистонда енгил ва озиқ-овқат саноати кенг ривожланган. Унинг саноат қорхоналари мамлакат вилоятлари бўйлаб тарқалган. Ип-газлама, ипак-газлама ишлаб чиқариш, гилам тўқиш, пойабзал тикиш, вино, вино маҳсулотлари, мева консервалар, мейиз, пахта ва ўсимлик (зирғир, кунжут) ёғи тайёрлаш, ун, кондитер, сут ва гўшт маҳсулотлари етиштириш мазкур саноат тармоқларининг ихтисослашган соҳаларидир. Бироқ саноатнинг бу тармоқларида ҳам ялли маҳсулот ҳажми кескин камайди. Жумладан, енгил саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми (1990-1995 йилларда 22,7 млн миллий валютадан 14,6 млн миллий валютага, озиқ

овқат саноатиники эса 8,6 дан 5,8 млн миллий валютага тушию қолди. Айниқса тўқимачилик ва тикувчилик саноати, гушт ва сут маҳсулотлари ишлаб чиқариш орқага кетди (4,5-жадваллар).

5. Қишлоқ хўжалик жугрофияси: ривожланишининг табиий ресурс омиллари, муҳим тармоқлари. Тожикистон давлати қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун қулай жугрофий хусусият ва имкониятларга эга. Унинг жугрофий ўрни, яъни МОД-нинг нисбатан жанубий қисмида жойлашганлиги, серқуёшлиги, ёгин-сочиннинг эса бирмунча кўп тушиши, унумдор тупроғи, мамлакат қишлоқ хўжалигини комплекс ривожлантиришга хизмат қилади.

Мамлакат ер усти тузилишининг муракаб кўриниши айрим тур деҳқончилик тармоқларини табақалаб жойлаштириш ва чеклаб ривожлантиришни тақозо қилган. Жумладан унинг текислик қисмлари ва дарё водийларида бир далада деҳқончиликнинг айрим турларидан йилига 2 марта ҳосил олишни таъминлакса, унинг тоғли зоналарида эса вегетация муддати кичик бўлган экинларпигина бир марта экиб олиш мумкин.

Мамлакатнинг қулай иқлимий шароити деҳқончиликни ривожлантиришда кучли табиий-ресурс омилдир. Бу ерда булутсиз кунларнинг кўплиги, ҳаво ҳарорати ижобий кўрсаткичнинг юқорилиги (5 даражадан юқори ҳаво ҳароратнинг умумий йиғиндиси Шаартузда 5885, Душанбеда 5238, Кулобда 5812,10 даражадан юқори ҳаво ҳарорати йиғиндиси мазкур шаҳарларда 5489:4835:5418 даражага тенг), вегетация муддатининг узоқлиги (мазкур шаҳарларда 249:236:248 кунга тенг) Тожикистонда иссиқсевар деҳқончилик тармоқларини кенг ривожлантиришни таъминланган. Пахта (ва шу жумладан қимматбаҳо ингичка толали пахта), шоли, буғдой, субтропик ва цитрус мевалари етиштириш иқлимий шароитнинг ўта сахийлигидандир.

Республиканинг кенг тарқалган бўз ва аллювиал тупроқлари серунум ва донадор бўлиб анча маданийлашгандир. Тупроқ таркиби, ундаги чиринди миқдори баландлик минтақаси бўйлаб ўзгаради ва бу нарса ҳам деҳқончиликнинг тармоқ тузилиши ҳамда ҳосилдорлигига таъсир кўрсатиб туради. Масалан, денгиз сатҳидан 1000 метр ва ундан баланд зоналарда тўқ тусли бўз тупроқ кенг тарқалган. Уларнинг унумдорлиги мамлакатнинг водийлари ҳамда текислик қисмида учрайдиган

4-жадвал
Тоҷикистон саноат тармоқлари маҳсулот ишлаб чиқариш
(млн миллий валюта билан)*

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Жами саноат	55,0	123,0	940,0	7,816	20,022	86,308
оғир саноат	20,0	40,0	478,0	3,472	10,369	59,727
ёқилғи энергетика сан.	3,2	5,4	60,0	703	1,066	17,886
электроэнергетика	3,0	5,1	56,3	657	936	17,506
ёқилғи саноати	0,2	0,3	3,5	46	130	380
металлургия	5,0	13,0	265,0	1,710	6,084	32,588
химия ва нефтехимия	2,4	4,7	40,0	238	691	4,287
машинасозлик ва метални қайта ишлаш	5,2	8,8	70,2	461	1,161	3,241
урмон ёғочни қ/и	0,8	1,9	8,0	68	110	74
қурилиш материал сан.	2,5	4,7	25,2	292	0,80	1,165
енгил саноат	22,7	58,2	300,0	2,604	5,603	14,611
тўқимачилик	18,5	48,3	271,0	2,353	5,197	14,033
тиқувчилик	3,2	7,7	18,7	166	333	432
пойабзал	0,9	2,0	9,4	80	62	146
озиқ-овқат саноати	8,6	18,5	110,9	895	2,082	5,815
гўшт ва сут	2,7	5,5	16,3	156	440	642
балиқ	0,1	0,2	0,4	9	15	18

*/ Статистический сборник, 1996 год. Государства бывшего Советского Союза, 21. Всемирный банк. Вашингтон, Округ Колумбия, с. 429.

5-жадвал
Тоҷикистон саноат тармоқларида маҳсулот ишлаб чиқариш
(амалдаги баҳо билан)*

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Жами саноат	181194	174571	1132226	121912	90946	86308
оғир саноат	137550	131223	391200	75514	61091	59727
ёқилғи эн-ка с.	22139	20985	18348	18893	18231	17886
эл. эн-ка.	18440	18163	17146	18192	17797	17506
ёқилғи саноати	3699	9822	1202	701	494	380
металлургия	67976	57100	46080	33961	31855	32588
нефт ва нефткимё	22259	22793	10462	6026	4110	4287
машина-лик. ва метални қ/ишлаш	7070	7054	4599	3587	2525	2341
ўрмон ва ёғоч- ни қ/и.	1101	1244	781	618	175	74
қурилиш мат. сан.	13821	13047	4736	3850	2672	1165
13821 енгил саноат	—	—	18548	20941	15643	14611
тўқимачилик	19031	18841	16976	19387	15025	14033
тикувчилик	712	800	569	637	465	432
пойабзал	1472	1420	923	645	151	146
озик-овқат	—	—	—	9576	6914	5615
гўшт ва сут	10133	6485	3528	2180	1378	642
балиқ	138	145	94	120	128	18
	Саноатда жами ўсиш,		билан			
Жами саноат	1,2	3,6	-24,3	-7,8	-25,4	-5,1
оғир саноат	2,5	-4,6	-30,5	-17,2	-19,1	-2,2
ёқилғи-энерге- тика	11,4	-5,2	-12,6	3	-3,5	-1,9
металлургия	-0,9	-16	-19,3	-26,3	-6,2	2,3
кимё ва нефт- кимё	6,9	2,4	54,1	42,4	31,8	4,3
машинасозлик ва метални қ/и	1	0,3	-34,8	-22	-29,6	-73
енгил саноат	-0,8	0,4	-11,8	12,9	-25,3	-6,6
озик-овқат сан.	2,5	-15,1	-33	-14,2	-27,8	-15,9

* / Статистический сборник, 1996 год. Государства бывшего Советского Союза, 21. Всемирный банк. Вашингтон, Округ Колумбия, с. 430.

6-жадвал
Тоҷикистон қишлоқ хўжалиги: қишлоқ хўжалиги маҳсулоти.
ишлаб чиқариш (минг тонна ҳисобида)*

	1990	1991	1992	1993	1994
буғдой соф					
оғирликда	303	286	257	253	212
кузги буғдой	134	141	156	159	104
баҳори буғдой	127	130	133	105	37
жавдар	136	112	76	67	1
маккажўхори	2	2	2	1	18
кузги арпа	85	60	32	33	11
баҳори арпа	35	35	27	15	14
шоли	27	24	19	21	23
пахта	842	826	513	524	529
тола (волокно)	256	255	165	180	170
картошка	207	181	167	147	134
сабзавот	528	628	543	485	483
мева	410	298	283	237	225
узум	190	121	100	87	80
бошқа	220	177	183	150	145
м-ри. (мас.у-н)	1,222	1,150	727	599	498
Ҳосилдорлик гектар кг					
дон	1,310	1,230	970	910	870
кузги буғдой	930	980	860	850	880
бахори буг.	1,090	1,040	800	710	620
жавдар	810	990	940	670	608
шоли	2,750	2,530	1,820	1,710	1,740
пахта	2,770	2,770	1,800	1,910	1,870
картошка	14,300	14,100	12,800	11,900	10,800
сабзавот	19,500	19,300	16,840	17,860	15,560
узум	7,160	4,450	3,500	3,010	1,800
мак.и мас.у.	22,500	21,600	16,250	15,410	13,150

х/ Статический сборник, 1996 год. Государства бывшего Советского Союза, 21. Всемирный банк. Вашингтон, Округ Колумбия, с. 427.

7-жадвал

Тоҷикистонда асосий чорвачилик маҳсулотлари етиштириш

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
а/ чорва моли туёқ сони						
Йирик шохли моллар	1,352	1,391	1,245	1,250	1,168	1,199
шу жумладан соғин сигирлар	557	586	544	560	535	549
чўчқа	183	128	56	47	33	33
қўй ва эчки	2,462	2,484	2,237	2,081	1,893	2,707
жумладан эчки	830	871	846	825	731	742
йилқи	52	53	49	55	55	58
б/ Чорва маҳсулотлари етиштириш, минг т.						
гўшт	185	151	126	113	112	
мол гўшти	94	83	71	65	65	
чўчқа гўшти	15	9	5	2	1	
қўй гўшти	52	43	42	42	42	
парранда гўшти	21	13	7	4	4	
бошқа гўшт маҳс.	2	2	1	0	0	
сут минг т.	575	587	510	475	467	
тухум млн. дона	592	454	296	160	79	
жун, минг т.	5	4	4	3	3	

*/ Статистический сборник, 1996 год. Государства бывшего Советского Союза, 21. Всемирный банк. Вашингтон, Округ Колумбия, с. 428.

типик бӯз тупроқдан 1,5-2 марта паст.

Тожикистонда қишлоқ хужалигининг тақдирига кучли таъсир курсатувчи яна бир табиий ресурс омил—сувдир. Жанубда жойлашган Тожикистон мамлакати қишлоқ хужалигидан фақат суғориш ишларини яхши йулга қуйгани учун мулк-кўл ҳосил олиб келмоқда.

Тоғли мамлакат булган Тожикистонда суғориб амалга ошириладиган деҳқончилик унинг бир-биридан табиий тусиқ-тоғбилан ажралиб қолган 5 та (Фарғона, Зарафшон, Ҳисор, Вахш, Қизилсув-Яхсув) водийсида олиб борилади. Ҳар бир водийда ҳам дарё сувларидан фойдаланишнинг узига хос замонавий усуллари қулланилади. Масалан, Фарғона водийсида Сирдарёдаги МОД гиганти—Қайроққум сув омборидан унларча гидротехника иншоотлари: магистрал, каналлар, насос станциялари, сув тақсимловчи тугунлар, хужаликрано ва тармоқлараро каналлар қазилган. Суғоришнинг бир-бутун гидротехника комплекси мамлакатнинг бошқа водийларида ҳам вужудга келтирилган. 1990-1999 йиллардаги мамлакат ичкарасидаги юз берган қалтис вазият (тахт учун кураш) қишлоқ хужалик ишлаб чиқаришига катта зарар етказди. Айниқса, 1990-1995 йилларда асосий қишлоқ хужалик маҳсулотлари етиштириш кескин камайди. М., пахта етиштириш 842 минг тоннадан 529 минг тоннага, буғдой етиштириш 303 минг тоннадан 212 минг тоннага тушиб қолди (6-жадвал).

Республика чорвачилиги ҳам яйловзорлар характери (ва ҳосилдорлиги), чорва молларини боқиш имкониятларига кўра ўз тармоқ тузилишига эга. Унинг етакчи соҳалари: қорамолчилик, кўй ва эчкичилик, йилқичилик, паррандачилик, ипак қурти боқиш. Ҳисори қўйчилик ва эчкичиликнинг ривожланиши учун тоғ яйловзорлари муҳим табиий омилдир. Яйловзорларни суғориш, ҳосилдорлигини ошириш, ундан табақалаб фойдаланишни йулга қўйиш мамлакат чорвачилигида маҳсулдорликни оширишга хизмат қилади. 1990-1999 йиллардаги мамлакат ичкарасида юз берган носоғлом сиёсий вазият асосий тур чорва моллари туёқ сонининг камайишига ва чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмининг пасайиб кетишига олиб келди. Чорвачиликда асосий тур маҳсулот ишлаб чиқаришнинг камайиши айниқса 1990-1995 йилларда юз берди. М., қайд келтирилган йиллари гўшт ишлаб чиқариш 185 минг т-дан 112 минг т-га, сўт ишлаб чиқариш 575 минг т-дан 467

минг т-га, тухум етиштириш 592 млн дондон 79 млн донага тушиб қолди. (7-жадвал). Натижада аҳолининг чорвачилик маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини қондириш масаласи мамлакат озиқ-овқат дастурида кескин муаммога айланиб қолди.

6.1 Транспорт жуғрофияси, муҳим магистраллари, ташқи иқтисодий алоқалари. Мамлакатда барча тур транспорт тармоқлари: темир йўл ва автомобил йўли, қувур, сув ва ҳаво транспорти мавжуд.

Тожикистоннинг иқтисодий тараққиётида темир йўл ва автомобиль транспортининг аҳамияти белгиловчи роль ўйнайди. Темир йўл транспорти Тожикистоннинг ички районлараро, Шимолӣ ва Жанубий Тожикистон ўртасида ҳамда унинг ташқи алоқасида муҳим роль ўйнайди. Мамлакат ҳудудидан кенг ғилдиракли темир йўлларнинг узунлиги 255 км, унинг районлараро ўтган тор ғилдирак изли темир йўл узунлиги эса 470 км.га тенг. 1970 йилларда мамлакатнинг жанубий-шарқий қисмида 265 км. масофадаги тор ғилдиракли Термиз-Қўрғонтепа-Ёвон ҳамда Вахш билан Кулоб водийларини бирлаштирувчи янги темир йўл ўтказилган.

Тожикистон тоғли регион бўлгани ҳамда вилоятларининг бир-бирларидан баланд тоғлараро ажралиб тургани учун автомобиль транспортининг мамлакатда аҳамияти бирламчидир. Асосий автомобиль йўллари Душанбе шаҳридан бошланади. Дастлабки (1925-1927 йилларда) қурилган: Душанбе—Термиз, Душанбе—Қўрғонтепа автомагистраллари мамлакат пойтахтини Ўзбекистоннинг жанубий порт шаҳарлари Термиз ҳамда Қўрғонтепа вилоятининг маркази билан боғлайди. Бу йўллар эндиликда қайта қурилган, кенгайтирилган, 1931-1932 йилларда Қирғизистоннинг Ош шаҳрига «Дунё осмони» деб ном олган Помир тоғида жойлашган Тоғли Бадахшон муҳтор республикасининг маркази Хорогдан 732 км, масофада автомагистрал қурилган. 1940 йилда Душанбе—Хорог (556 км) йўли очилган. Бу йўллар, шунингдек Душанбе—Ўратепа—Ҳўжанд каби автомагистраллар мамлакат пойтахтини унинг ички иқтисодий районлари ва қўшни давлатлар билан боғлайди.

Ҳаво транспорти орқали мамлакат пойтахти унинг барча йирик шаҳарлари билан боғланган. Тожикистон ўз мустақиллигини қўлга киритган дунёнинг кўпгина давлатлари билан ҳаво транспорти орқали бевосита алоқа ўрнатган. Мамлакатда

сув транспорти ҳам мавжуд. У Панж ва Амударё орқали Марказий Осиёнинг айрим давлатлари, ҳамда Афғонистон билан иқтисодий алоқа қилади.

Тожикистон қадимдан Туркистон ўлкасидаги энг жаҳонгашта давлатлардан бири булган. У айниқса ўз мустақиллигини қўлга киритгандан кейин кўпгина ҳорижий мамлакатлар билан қадимий алоқаларини бошлаб юбсрди. Айниқса унинг Марказий Осиё давлатлари билан алоқалар кўп қиррали булиб, эндиликда бу алоқалар янгича мунашиш, янгича мазмун олмоқда. Бу алоқалар мазмунида МОД бир бутунлиги, мазкур давлатларнинг ҳамда халқларнинг тарихан бирлиги, равнақи, ҳамдўстлиги, яхлитлиги гавдалади.

Тожикистон—Ўзбекистон иқтисодий, техникавий ва маданий алоқаси ҳар жиҳатдан ривожланиб бормоқда. Марказий Осиё ҳудудидаги бу икки халқ бамисоли қўлни-қўлга бериб яшамоқда, бирга нафас олмоқда, халқ хўжалигини, фани ва маданиятини ҳамкорликда ривожлантирмоқда. Замини бир-бири билан туташ бўлган тожик ва ўзбек халқи табиат манбалари (дарё суви, қир-адир яйловлари, ер ости бойликлари)дан фойдаланишда бирга иш юритишади. Улар деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланишда бир-бирига устозлик қилишади, иш ўргатишади, тажриба алмашишади. Икки қўшни қишлоқ хўжалик машиналари ишлаб чиқаришда, уларнинг маҳсулотларидан фойдаланишда, электрэнергия ишлаб чиқаришда га уни истеъмол қилишда ҳамкорлик қилишади. Марказий Осиёнинг бу икки мустақил давлати халқ хўжалигининг турли соҳалари учун юқори малакали мутахассис кадрлар тайёрлаб беришда бир-бирига беғараз ёрдам беришади. Тожикистонда ўзбек, Ўзбекистонда тожик тилида қатор ўқув юртлари ишлаб турибди.

Тожикистон ўз мустақиллигини қўлга киритиш билан дунёнинг кўпгина давлатлари билан дипломатик муносабатлар ўрнатди ва улар билан кенг доирада савдо-сотиқ алоқаларини амалга оширмоқда. Айниқса, у Марказий Осиё, давлатлари Россия, Украина, Туркия, Хитой, Покистон, Саудия Арабистони, Япония, АҚШ давлатлари билан ҳар томонлама алоқалар олиб бормоқда. Тожикистон юқорида зикр қилинган давлатларга агросаноат мажмуи маҳсулотлари: пахта толаси, пахта ёғи, тўқимачилик саноати маҳсулотлари, ипак, қурилган ва ҳўл мева, мева консервалари, узум ва узум маҳсулотлари, ви-

но ва виномаҳсулотлари, майиз, машинасозлик ва электротехника саноати маҳсулотлари: тўқиш станоклари, трансформаторлар, совутгичлар, енгил саноат маҳсулотлари: кўзни қамаштирадиган ноёб гиламлар, полослар, беқасам атласлар чиқаради.

Тожикистон ташқаридан машинасозлик саноати маҳсулотлари, ёқилғи, ўрмон саноати маҳсулотлари, дон ва бошқа товарларни ҳарид қилади.

Ички районлари. Тожикистон давлатининг ҳудуди ғоят мураккаб орографик хусусиятига эга. Унинг баланд тоғлар ўлкаси бўлганлиги иқтисодий тараққиётига ўз таъсирини кўрсатган. Шу боисдан ҳам Тожикистон иқтисодиёти бир-биридан фарқ қиладиган тўртта регионда қарор топган:

- 1 Шимолий Тожикистон
- 2 Кӯҳистон (Марказий Тожикистон)
- 3 Жанубий Тожикистон
- 4 Помир.

Шимолий Тожикистон. Унинг ҳудуди кичик—13 минг кв км, аҳолиси 1559 минг киши. Тожикистон давлатининг бу қисми Тўркистон тоғларидан шимолда, Фарғона, водийсининг жанубий-ғарбий қисмида жойлашган. У ғарбда Мирзачўл билан туташган. Маъмурий жиҳатдан Ҳўжанд вилояти, хўжаликларини ўз ичига олади. Ҳудудининг катта қисми текисликдан иборат. У фақат жанубий ва шимолий томондан тоғ ён бағрлари ва тоғларга бориб тақалади.

Шимолий Тожикистоннинг табиати ўзгача хусусиятга эга. Районнинг ёзи иссиқ (июль ойининг ўртача ҳаво ҳарорати +28 Районнинг ёзи иссиқ (июль ойининг ўртача ҳаво ҳарорати +28 даражага тенг) киши бир мунча салқин (январники-2 даражага тенг). Тупроғи бўз, минерал модаларига бой, серунум. Районда яна бир муҳим табиат манбаси унинг серсувлигидир. Марказий Осиёнинг йирик дарёси—Сирдарё ва энг йирик сув омбори—Қайраққум шу ерда. Регионнинг табиатидаги бу имкониятлар қишлоқ хўжалигини интенсив ривожлантиришга таъсир кўрсатган.

Шимолий Тожикистон бугун Фарғона водийсига хос сераҳоли. Аҳоли ниҳоят даражада зич жойлашган. Аҳолининг ўртача зичлиги ҳар кв. км га 120 кишига тўғри келади. Бу кўрсаткич Кӯҳистон ёки Помирникидан 100 баравар кўп.

Шимолий Тожикистон нефть, кўмир, ҳамда полиметалл ру-

далари қазиб олиш бўйича мамлакатнинг ички районлари орасида биринчи ўринда туради. У мамлакатда енгил саноат корхоналари маҳсулотлари (айниқса шойи, атлас) ишлаб чиқариш бўйича етакчилик қилади. Тожикистонда етиштириладиган узум ва меванинг тенг ярми, ипакнинг 2/3 қисми мазкур район ва меванинг тенг ярми, ипакнинг 2/3 қисми мазкур районда ишлаб чиқарилади. У Тожикистондаги иккинчи пахтакор райондир.

Қўҳистон. Ҳудуди 30,4 минг кв. км. У жуғрофий ўрни жиҳатидан Марказий Тожикистон тоғларини ишғол қилади. Қўҳистон сўзи тожик тилида, «тоғлар мамлакати» демакдир. У шимолий ва жанубий Тожикистоннинг ўрталигидаги Олой тоғ системасига мансуб бўлган Туркистон, Зарафшон, Ҳисор тоғларининг баланд-баланд тизма қатор тоғларини ўз ичига олади. Қўҳистон Марказий Осиёдаги энг баландликда жойлашган район. Унинг энг паст жойлари денгиз юзасидан 900 метр баланд Бу тоғли районда кўпгина тоғ тизмаларининг баландлиги 5000 метрдан ҳам баланд.

Районнинг рельефи альп тектоник даврининг иши. Унинг ҳозирги кўриниши музлик, оқар сув ва сейсмик ҳодисалар натижасидир.

Қўҳистоннинг рельефи тоғли, қоя тошли, дара ва сойлар, баланд тоғ тизмалари ва кўз илғамас чуқурликлардан иборат. Иқлими юмшоқ, 400 мм дан 1200 мм гача ёғин-сочин тушади. Ҳаво ҳарорати бир фаслнинг ўзида турли кўрсаткичли бўлади. Масалан, июль ойида унинг дарё водийларида ҳаво ҳарорати 30 даражага борса, баланд тоғларда «0» даражага тенг бўлади.

Қўҳистонда деҳқончиликка яроқли ерлар ниҳоят даражада чегараланган.

Жами аҳолиси 100 минг кишидан ортиқ, зичлиги 3,2 киши. Асосан тожиклар яшайди. Унинг йирик аҳоли манзилгоҳлари Зарафшон водийсида жойлашган.

Қўҳистоннинг аҳолиси тоғ-кон саноати, деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланади. Бу ерда сурьма, вольфрам, қўрғошин конлари топилган ва ишга туширилган. Қўмирнинг катта захираси топилган. У Тожикистоннинг тоғкон саноати ривожланадиган истиқболли райони ҳисобланади.

Жанубий Тожикистон. У шимолдан Ҳисор, шарқдан Ҳазратишоҳ, ғарбдан Боботоғ тизмалари, жанубдан эса Панж ва

Амударёлар билан туташган. Майдони 36 минг кв км. аҳолиси 2 млн. киши.

Жанубий Тоҷикистоннинг табиати унинг жуғрофий ўрни билан боғланган ҳолатда ранг-барангдир. У Ҳисор-Олой ва Хиндикӯш тоғлари ўртасидаги қатор тоғ тизмалари ва дарё водийларидан иборат. Иқлими нисбатан илиқ, шимолдак келадиган совуқ ҳаво массаларини энг баланд тоғлар тўсади. Ёгин-сочин турлича миқдорда: Туркистон тоғларида 400-450 мм, Ҳисор ва Дарвоз тоғларида 400-700 мм атрофида тушади.

Район дарёларга ва сув ресурсига жуда бой. Йирик дарёлари: Панж, Кафирниган ва Вахшнинг энергетик қуввати 17,2 млн квт. Районнинг тоғ-кон саноатини ривожлантириш имкониятлари ҳам катта. Металлик руда конлари, табиий газ, доломит, ҳар хил қурилиш материаллари, ош тузи кўп. Жанубий Тоҷикистонда шифобахш иссиқ сувлар кўп топилган ва аҳоли саломатлиги йўлида кенг фойдаланилмоқда. Район шифобахш ўсимликларга ҳам бой. Писта ва бодомзорлар, ёнғоқ, шиповник ва бояришник, арчазорлар доим яшил ўрмон ўтлоқзорлар кўзни қамаштиради.

Жанубий Тоҷикистоннинг халқ хўжалиги анча ривожланган. Унинг агросаноат мажмуида пахтачилик (ва айниқса ингичка толали пахта етиштириш), ипакчилик, мевачилик ва узумчилик, қўйчилик ва эчкичилик яхши ривожланган. Регионнинг тоғли табиати зироатчилик қилишни ва чорва молларни асрашни табақалаштириб ташкил қилишни тақозо этган Бу нарса айниқса чорва молларини боқишга даҳлдор. М., регионнинг текислик қисмида қоракўл қўйлари, тоғли зонасида ҳисори қўйлар, тоғли ва баланд тоғли зонада майин тола тибет берадиган ангор зотли эчкилар боқилади.

Жанубий Тоҷикистон тоғ-кон саноати ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлайдиган саноат тармоқлари кенг ривожлантирилган. Шунингдек пойтахт Душанбе ва бошқа йирик шаҳарларда машинасозлик, тўқимачилик, озиқ-овқат ва бошқа саноат корхоналари бор.

Помир. У Тоҷикистоннинг жанубий-шарқий қисмида жойлашган. Ҳудуди 63,7 минг кв км. Бу майдон Тоҷикистоннинг тенг ярмига тенг. Тоҷикистондаги осмон упар тоғлар, тоғ чўққилари, энг кўп тоғ музликлари, энг йирик тоғ системалари Помир жуғрофий районидадир. У Марказий Осиё давлатлари учун шарқ ва жанубий—шарқдаги буюк табиий чегара. Унинг

бир томонда нам ва қуруқ иқлимий шароитига эга бўлган Олд Осиё, ккинчи томонидан эса Марказий Осиё саҳроси жойлашган. Регион ўз табиатининг ранг-баранглиги ва хўжалик юри-тишига кўра Ғарбий ва Шарқий Помирга ажралади.

Ғарбий Помир қудратли тоғли улка бўлиб, у чуқур даралар, баланд тоғ тизмаларидан иборат. Бу ўлкада яшовчи ерли халқ деҳқончилик ва қорамолчилик билан машғул. Ўлканинг иқ-лими кескин континентал, ҳаво ҳарорати нисбатан жуда паст. Унинг денгиз сатҳидан 1600-2200 м баландликда бўлган водий қисми билан 6000-7000 м баландликдаги тоғли қисмида ҳаво хароратида кескин фарқ кечирилади. Баландлик ошган сари абадий қор ва муз қатлами куп учрайди. Ғарбий Помир таби-ат ресурсларига бой.

Тоғли Бадахшон мухтор Республикаси ҳудудидаги абадий қор ва музликлардан МОДнинг 170 та дарёси ҳосил бўлади. Уларнинг умумий узунлиги 5 минг км. дан ортиқ, энергетик қуввати эса 13 млн. квт. Биттагина Сарез кулининг ўзи йили-га 250 минг квт. электроэнергия бериши мумкин. Фойдали қа-зилмалардан олтин, кўмир, слюда, тоғ хрустали кўп учрайди.

Помирнинг табиати жуғрофиюн ва сайёҳ олимлар томони-дан чуқур ўрганилган. Профессор Ҳ. Ҳ. Ҳасановнинг ёзишига қараганда, Помирдаги Федченко номи билан юригиладиган энг катта музлик дастлаб ватандошимиз Абу Райҳон Беруний то-монидан илмий тадқиқ қилинган. Ўтган асрда Россиянинг марказий қисмидан келган зоолог Н. А. Северцов, геолог И. В. Мушкетов, жуғрофиюн В. Ф. Ошанин бу ўлкада комплекс тад-қиқотлар қилишди. В. Ф. Ошанин энг катта тоғ-водий музли-гига Федченко номини бэрди. XX асрнинг боши ва 1930 йил-ларга келиб, Помир Ўрта Осиё университетининг олимлари Н. Л. Корженевский, П. А. Баранов ва И. А. Райковалар то-монидан чуқур тадқиқ қилинди, Н. Л. Корженевский Помир-да Петр I тизмасини очди, И. А. Райкова бошқарган экспеди-ция иштирокчилари Помир биологик станциясини ва Хорог шаҳрида ботаника боғини барпо қилдилар.

Ғарбий Помирнинг қишлоқ хўжалиги ўзгача ривожланиш ва йўналишда. Унинг баланд водийларида тезпишар (вегета-ция муддати қисқа бўлган) бугдой, арпа, мош, картошка нав-лари экилади. Помирда деҳқончилик қилинадиган зонанинг баландликдаги чегараси 3500 метргача боради. Ғарбий По-

АШГАБАД - Туркменистоннинг пойтахти. Унга 1881 йилда асос солинган. У 1881-1917 йилларда Осхобод, 1917-1992 йилларда Ашхобод, 1992 йилдан бошлаб эса Ашгабад номи билан юртылади. 1948 йилнинг октябрида шаҳарда 9 баллик зилзила бўлган ва шаҳарнинг аксарият бинолари зилзила натижасида вайронага айланган. Бугунги пойтахт янгидан қайта тикланган шаҳардир. Ашгабад МОДда энг жанубий пойтахт.

Ашгабад Африка, Сеул, Сан-Франциско билан бир параллелда 38 градус шимолӣ кенгликда жойлашган. Унда 401 минг киши яшайди. Ашгабад Туркменистоннинг энг индустриалашган шаҳ

Туркманбоши - Туркменистон давлатининг йирик порт шаҳри. У ўз номидаги вилоятнинг маъмурий маркази. Шаҳар ўтган асрнинг охири (1896 йил)да Каспий орти темир йўл пункти тарзида таркиб топган. Унинг номи шаҳарнинг ёнидаги қизил ғояли тошлардан олинган. Туркманлар «Қизилсу» - «Красная вода» деб қоя ёнидаги денгиз сувини аташган ва шу тарзда хариталарда Краснаяводск (хозирги Туркманбоши) шаҳри пайдо бўлган. Шаҳар аҳолиси тез ўсмоқда. Унда 1926

ри. Мамлакат саноат корхоналарида ишлаб чиқариладиган ялпи маҳсулотнинг 17 фоизи Ашгабадда ишлаб чиқарилади. У машиносозлик (айниқса электротехника, нефть саноати учун машина, асбоб-ускуналари ишлаб чиқариш), тукимачилик ва қурилиш материаллари саноати (айниқса ойна ишлаб чиқариш) маркази.

Ашгабад мамлакатнинг жуғрофий маркази ҳам ҳисобланади. Унда ғарбдаги йирик шаҳар - Туркманбошигача 550 км, шарқдаги Чоржўйгача 587 км, жанубдаги Кушкагача 500 км, шимолдаги Дошавузгача 530 км. Ашгабад Туркменистоннинг йирик маданият маркази.

Йилда 10 минг киши яшаган бўлса, 1992 йилга келиб 70 минг киши яшамоқда. Туркманбоши юкчи шаҳар. У бутун Марказий Осиёни Каспий денгизи орқали хорижий давлатлар билан боғлайди. Шаҳар давлатлараро аҳамиятга эга бўлган йирик порт, Унда нефтни қайта ишлаш, нефтохимия, балиқчилик заводлари бор.

Чоржўй шаҳри. У ўз номидаги вилоятнинг маркази. Амударё бўйидаги йирик порт. Шаҳар кўҳна тарихга эга. Дастлаб у XVI асрда «Чаҳаржўй» («тўрт оқ») но-

мирда боғдорчилик: ўрик, олма, шафтоли, нок, гилос мевалари етиштириш йўлга қўйилган.

Помирликлар яйлов чорвачилиги билан машғул. Ғарбий Помирда ҳисори ва дарвоз зотли, шарқий Помирда қирғиз зотли думбали қўйлар куп боқилади. Соғин сигирлар фақат тоғ водийларида боқилади.

Шарқий Помир ҳам баланд тоғлар ўлкаси. Унинг баланд тоғли водийларида яшовчи қирғизлар асосан чорва моллари боқиш билан шуғулланади ва чорвачилик билан кун кечиради. Унинг тоғ ва ясси тоғлари уртача 3500-4500 метр баландликка эга. Иқлими совуқ, қуруқ ва кескин континентал. Ёз қисқа ва салқин, қиш узоқ давом қилади ва ўта совуқ. Унинг водийларида ҳам ҳаво ҳароратининг йиллик ўртача курсаткичи—1,5-5,5 даражага тенг, ёзда +11 даража.

Шарқий Помирнинг Тожикистон иқтисодиётидаги ҳозирги мавқеи кўзга чалинмас даражададир. Унда асосан қирғизлар яшайди. Регион халқ хўжалигида чорвачилик тузук ривожланган ҳолос. Чорва молларидан як (қўтос), архар, думбали қизғиз қўйи ва эчки кўп боқилади. Бу регионда айниқсал Марказий Осиёнинг энг гўзал ҳайвони архар кўп боқилади. У йилқидан кичикроқ шохли ҳайвон. Як ҳам регион учун типик ҳайвон. У йирик бўлади. Баланд тоғ ҳавосига мослашган бу ҳайвоннинг узи узоқ-узоқларда ўтлайди, кечга яқин эса боласини эмизиш учун ўзи келади. Шарқий Помирда маҳсус якчилик давлат хўжалиги бор. Як гўшт, сут, жун, тери ишлаб чиқариш учун боқилади.

Амалий иш: 1 Жуғрофий манбалардан фойдаланиб кенгур харитага ички районлар саноат корхоналарининг етакчи тармоқларини тушириш.

Талабанинг билим ва малака мезони:

Талаба:

— мамлакат аҳолисининг табиий ўсишини 1913, 1939, 1959, 1979, 1989 ва 1998 йилги аҳоли руйхатига кўра киёсий таърифлашни;

— табиий ресурсларининг етакчи соҳаларини ажратишни ва уларнинг Республика халқ хўжалигида тутган ўрнини ажратишни;

— Норак, Рогун ГЭСларининг МОД ягона энергетика системасини барпо қилиш учун аҳамиятини курсата билишни;

— мамлакат, халқ хўжалигининг етакчи тармоқларини, уларнинг муҳимларига таъриф тузишни;

- мамлакат тармоқлараро комплексларини. Уни Марказий Осиё давлатлари хўжалиги билан қиёслашни;
- мамлакат халқ хўжалигининг бошқа МОД халқ хўжалиги билан боғланиш сабабларини таҳлил қилишни;
- Республиканинг ички жуғрофий (иқтисодий) районларини, уларни бир-бири билан қиёслашни;
- мамлакатдаги экологик вазиятни ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш масалаларини;
- мамлакатнинг ташқи иқтисодий алоқасида муҳим ўрин тутган давлатларни;
- Тожикистон-Ўзбекистон алоқаларининг бош йўналишларини айтиб беришни ва таҳлил қилишни билиши керак.

6-боб.

Туркменистон давлати.

Аҳолиси—4500 минг киши.
 Ҳудуди—488,1 минг кв км.
 Пойтахти — Ашгабад шаҳри.

1. Ҳудуди, чегаралари, иқтисодий жуғрофий ўрни, давлат тузуми.

Туркменистон ҳудуди катталиги жиҳатидан Марказий Осиё да иккинчи ўринда туради. Марказий Осиё ҳудудининг 12,5 фоизи Туркменистон давлатига тўғри келади. Унинг ҳудуди Россия, Қозоғистон ёки Украина давлатлариникидан кичик бўлиб, ўз навбатида Австрия, Бельгия, Голландия, Греция, Дания, Португалия ва Швецария давлатларининг ҳудудларини бирга қўшиб ҳисоблаганда ҳам улардан каттадир.

Туркменистоннинг ер устки тузилиши (орографик хусусиятлари) ва табиати ғоят ранг-баранг; баландлиги 3 км.га борадиган тоғлар, чуқурлиги денгиз сатҳидан 100 метр келадиган чўкмалар, поёнсиз Қорақум барҳанлари, қадимий дарёларнинг қолдиқ ўзанлари, шўр кўллари, дарё водийлари, қуруқ субтропик минтақали зоналар кўзга ташланади. Туркменистон Марказий Осиёнинг ғарбидаги энг катта текисликни ишғол қилган давлат. Ҳудудининг 4/5 қисми Турон пасттекислигида жойлашган.

Туркменистон шимолдан Қозоғистон, шимол ва шимолишарқдан Ўзбекистон, жанубдан Эрон ва Афғонистон билан че-

гараланади. Мамлакатнинг катта масофа ,800 км. атрофи)даги чегараси ғарбда Каспий денгизи орқали ўтади. Унинг мазкур жугрофий ўрни халқ хўжалигини ривожлантириш учун бир қатор қулайликлар туғдиради. Каспий денгиз орқали утган чегараси Туркменистоннинг ўнлаб хоржий мамлакатларга бевосита чиқиш имкониятини беради. Қуруқлик орқали эса Туркменистон темир йўл, автомобиль йўли ва қувур транспорти билан Марказий Осиё давлатлари ҳамда Эрон, Афғонистон ва бошқа хоржий давлатларга чиқиш имкониятига эга.

Туркменистон дунёнинг қадимий давлатларидан бири ҳисобланади. Ўтган асрнинг 70-йилларида у чор Россияси томонидан ишғол қилинди, 1917-1991 йилларда эса СССР таркибиде бўлди. Туркменистон ўз мустақиллигини 1991 йилда қўлга киритди. Давлатнинг номи «Туркменистон» деб қабул қилинди. 1991 йил 27 октябрь куни Туркменистоннинг мустақиллик куни деб эълон қилинди. Давлатни Президент бошқаради. Президент умумхалқ томонидан 5 йил муддатга сайлаб қўйилади. Мамлакатнинг биринчи сайланган Президенти Сапармурод Ниёзов. Туркменистон Республикаси Ашгабад, Красноводск, Мари, Чоржўй, Дошавуз вилоятларини ўз ичига олади. Туркменистон МОДга киради. Ўз навбатида у Марказий Осиё давлатлари билан яхши қўшничилик алоқаларини олиб боради.

2. Аҳолиси, аҳолининг этник келиб чиқиши, миллий таркиби, жойлашиши. Туркменистон аҳолисининг сони жиҳатидан Марказий Осиё давлатлари ичида тўртинчи ўринда туради. Бу ерда аҳоли анча сийрак жойлашган. Марказий Осиё давлатларида ҳар бир кв. км га 13,8 киши тўғри келгани ҳолда Туркменистонда аҳоли зичлиги 9,2 кишига тенг. Аҳолининг этник келиб чиқиши узоқ тарихга бориб тақалади. «Туркман» сўзи биринчи марта араб адабиётида X асрда тилга олинади. «Туркменистон» яъни «Туркманлар мамлакати» сўзи эса ўрта асрлардаёқ мавжуд бўлган.

Туркманлар текин, салир, номут, эрсар, керадошли, човдур ва бошқа қабила уруғлардан тарқалган. Улар азал-азалдан тоғ ён бағрлари, дарё бўйларида яшашган. Ҳануз Туркменистоннинг асосий аҳолиси водийларда, сув ва темир йўл бўйларида яшайди.

Туркменистон кўп миллатли давлат. Аҳолининг 70 фоизидан ортигини туркманлар, 12 фоизини руслар, 8 фоизини ўзбеклар, 3 фоизини қozoқлар ташкил қилади. Шунингдек, бу

ерда татар, украин, арман, озарбайжон ва бошқа миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг табиий ўсиши ва уни такрор ишлаб чиқариш анча юқори. Аҳолининг кўпайиши 1990-1999 йилларда 122,4 фоизни ташкил қилди. Шу йиллар ичида аҳолининг йиллик ўртача ўсиши Қозоғистонда салбий, Қирғизистонда-0,5, Тожикистонда-1,9, Ўзбекистонда-2,1 фоизни ташкил этган бўлса, у Туркменистонда энг юқори 4,1 фоизга тенг бўлди.

Мисол. 1940 йилда мамлакатда 1.302 минг киши яшаган эди. 1959 йилда-1.516, 1970 йилда-2,159, 1979 йилда-2,759, 1989 йилда-3,534, 1995 йилнинг бошида эса 4,478 минг кишига етди. Аҳолининг табиий ўсиши шу даражада давом этса, 2001 йилнинг бошида Туркменистоннинг аҳолиси 6,0 миллионга яқинлашади.

Мамлакатда аҳоли табиий ўсишининг юқорилиги биринчидан аҳоли зичлигининг тез ортиб боришини таъминлаётган бўлса, иккинчидан меҳнат ресурсининг тез кўпайишига унинг бандлик даражасига ўз таъсирини кўрсатмоқда (8-жадвал). Бу ерда 1940 йилда ҳар бир кв. км га аҳолининг ўртача зичлиги 2,66 кишини ташкил қилган бўлса, у 1959 йилда-3,10, 1970 йилда-4,42, 1979 йилда-5,65, 1989 йилда-7,24 ва 1995 йилда эса 9,17 кишига тенг бўлди. Бироқ, мамлакатнинг зироатчилик билан шуғулланадиган ҳудудларида аҳоли зичлиги 200-250 кишига тенг.

Маълумки, Туркменистон СССРнинг парчаланиши билан биринчилар қаторида мустақил тараққиёт йўлига тушиб олган эди. У эндиликда аҳолини моддий ва маънавий ҳимоя қилиш йўлида дадил бормоқда. Жумладан, Президент Фармони билан мамлакат аҳолиси 1992 йилдан бошлаб ичимлик суви, табиий газ ва электроэнергия билан бепул таъминланмоқда. Аҳоли истеъмоли учун ишлатиладиган озиқ-овқат маҳсулотларининг ҳам харид нархларини пасайтириш, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш мамлакат Президенти дастуридан алоҳида ўрин олган.

Туркменистон аҳолисининг катта қисми (55 фоизи) қишлоқларда яшайди. Шунга қарамасдан Туркменистоннинг МОДда урбанизация даражаси анча юқори. Унинг энг йирик шаҳарлари: пойтахти-Ашгабад, вилоят марказлари-Чоржўй, Туркманбаша, Мари, Дошавузда шаҳар аҳолисининг тенг ярми яшайди.

8-жадвал
Туркменистон аҳолиси ва унинг бандлик даражаси,
минг киши

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	Ўсиш
							1995 й. 1990 й. нис %6
Жами аҳ.си	3,657	3,750	3,846	3,947	4,045	4,478	122,45
шундан эр.	1,803	1,850	1,899	1,950	1,999	2,219	123,0
аёллар	1,854	1,900	1,947	1,997	2,046	2,259	121,8
ш. аҳолиси	1,650	1,690	1,718	1,758	1,707	1,993	120,8
қ. аҳолиси	2,007	2,060	2,128	2,189	2,248	2,485	123,8
меҳ ёши.р	1,823	1,827	1,923	1,978	2,027	2,248	123,3
бандл д.си	1,542	1,571	1,573	1,642	1,665	1,673	108,5
д. сек.	926	920	886	883	863	798	86,2
аренда корхона					61	75	77
колхозларда	355	357	373	376	374	448	126,2
коо.да	33	49	59	48	47	45	136,4
ИТД	2	2	2	2	2	3	150,0
ш.й хў.к.	229	243	253	266	278	293	12,9
моддий и.чиқа- ришда	1,146	1,174	1,186	1,254	1,270	1,267	110,5
қиш ва ўр.х.	647	666	695	719	730	739	114,2
сан.ва.қ.	321	327	318	341	335	322	100,3
шун. сан.да	166	159	154	171	166	166	100,0
б. тар.лар	178	180	173	194	205	206	115
номоддий ишлаб чиқишда	397	397	387	388	395	406	102,2

х/ Статический сборник, 1996 год. Государства бывшего Со-
ветского Союза, 21. Всемирный банк. Вашингтон, Округ Ко-
лумбия, с. 440.

9-жадвал

Туркменистон саноат тармоқларида маҳсулот ишлаб чиқариш
млн. миллий валюта билан х

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Жами саноат	9,6	29,4 373,6	5,923 31,313	243,047		
оғир саноат	4,2	13,1 253,2	4,474 19,294	189,088		
ёқилғи-энергетика	2,5	9,9 215,9	3,917 15,429	134,508		
электроэнергетика	0,5	1,1 17,5	328 2,385	19,136		
ёқилғи саноати	2,0	8,7 198,4	3,589 13,044	115,307		
металлургия	0,0	0,0 0,4	2 6	154		
химия ва нефтехимия	0,4	0,8 11,4	99 489	7,094		
машинасозлик ва метални қайта ишлаш	0,5	1,3 8,5	129 886	3,531		
ишлаш ўрмон-ёғочни қайта ишлаш	0,1	0,2 11	19 177	717		
қурилиш матер. саноати	0,6	1,2 14,3	266 1,960	8,927		
енгил саноати	4,0	10,1 73,0	733 8,148	39,406		
тўқимачилик	3,7	11,0 67,2	606 7,325	34,908		
тикувчилик	0,5	0,9 4,4	60 579	2,862		
пойабзал	0,1	0,2 17,4	11 137	1,019		
Озиқ-овқат	1,4	4,2 47,2	716 3,853	14,553		
гўшт ва сүт	0,4	1,8 14,8	216 697	3,026		
балиқ	0,1	0,1 0,8	12 87	510		

х/Статистический сборник, 1996 год. Государства бывшего Советского Союза, 21. Всемирный банк. Вашингтон, Округ Колумбия, с. 461.

ми билан тилга олинади. Ша-
ҳарда 140 минг киши яшай-
ди. Чоржуй анча саноатлаш-
ган. Бу ерда пахта тозалаш,
қоракул, суперфосфат за-
водлари, гўшт комбинати,

туқимачилик корхоналари,
кемани таъмирлаш заводи
ишлаб турибди. Мазкур ша-
ҳарлар вилоят маданий мар-
казлари ҳам.

3. Хўжалигининг умумий таърифи: Бош тармоқлари. Мам-
лакат халқ хўжалиги кўп тармоқлидир. Саноатда газ, нефть
қазиб олиш ва уларни қайта ишлаш, химия ва енгил саноат
етақчилиқ қилади. Машинасозликнинг кўпгина турлари, ме-
таллни қайта ишлаш ва қурилиш материаллари саноати ҳам
таркиб топган.

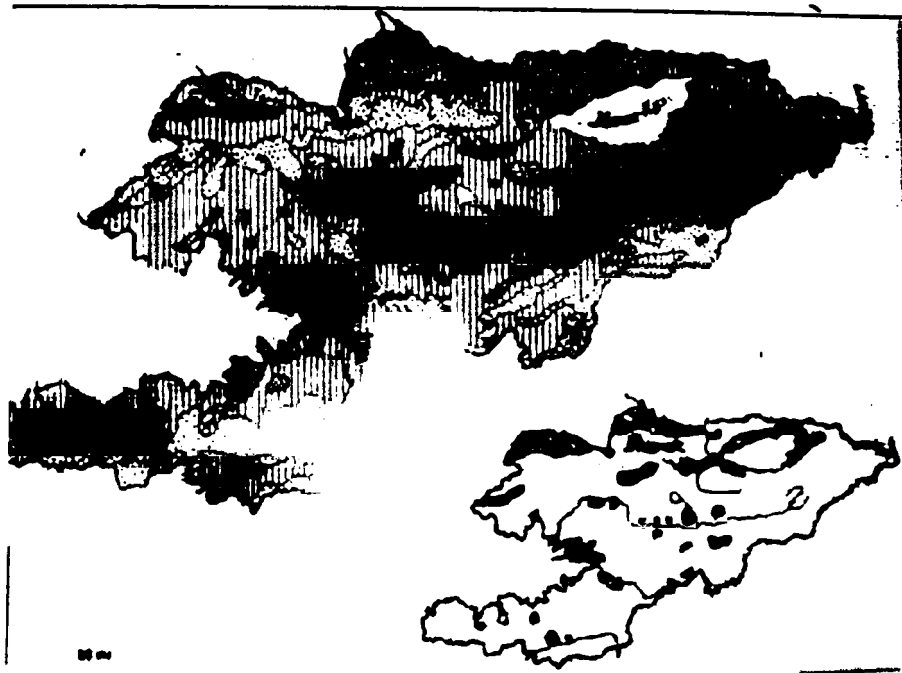
Туркменистон ўз мустақиллигини қўлга киритиши билан
мамлакат иқтисодиётини тубдан қайта қурмоқда. Мамлакат-
нинг табиат ресурслари (ва биринчи навбатда ёқилғи хавзала-
ри)дан фойдаланишда, қайта ишлаш саноатини ривожланти-
ришда, ишлаб чиқариш технологиясини такомиллаштиришда
хорижий давлатлар билан бевосита алоқалар ўрнатилмоқда,
сармоялар олинмоқда, ишбилармон мутахассис кадрлар мод-
дий ишлаб чиқаришнинг турли соҳаларига жалб қилинмоқда.

Мамлакат иқтисодиётида қишлоқ хўжалигининг улуши кат-
та. Барча экин майдонларининг 54 фоизига пахта экилади.
Бу ерда йилига 530-540 минг гектар ерга пахта экилади ва
1250-1275 минг тонна атрофида ялпи пахта ҳосили йиғишти-
риб олинади. Туркменистон пахта толаси ишлаб чиқариш бў-
йича жаҳонда илғор пахтакор мамлакатлар қаторида, МОДа
эса иккинчи (Ўзбекистондан кейин) ўринда туради. Пахтачи-
ликни изчиллик билан ривожлантириш (унинг иссиқ иқлимга
мослашган «Аш» ва «Йолотан» навларини яратиш ва район-
лаштириш) мамлакат иқтисодиётини кўтармоқда ва валюта
фондини бойитмоқда.

Қишлоқ Хўжалигида мамлакат ўз мустақиллигини қўлга
киритиши билан донли экинлар, хашаки экинлар, сабзавот,
мева ва узум етиштиришга катта эътибор бермоқда. Мамла-
катда йилига 1109 минг тонна дон, 370-380 минг т. сабзавот,
390-400 минг тонна мева, 150-160 минг тонна узум етиштирил-
моқда (1995).

Туркменистон чорвадор мамлакат. Бу ерда асосан яйлов
чорвачилиги етақчилиқ қилади. Негаки, мамлакатда қишлоқ

Қирғизистон. Қишлоқ хужалигининг ихтисослашуви

Туркменистон нахтаси гарж пилгали

Қирғизларнинг миллий кийимлари

1, 2, 3, 4, 6. -
Тянь-Шань,
Иссиқкүл
чўкмаси ва Чу
водийси
халқларининг
кийими

5. Олой водийси
халқлари кийими

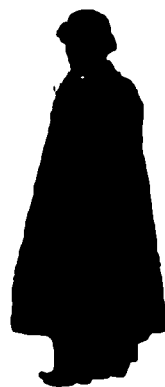
8. Помирликлар
кийими

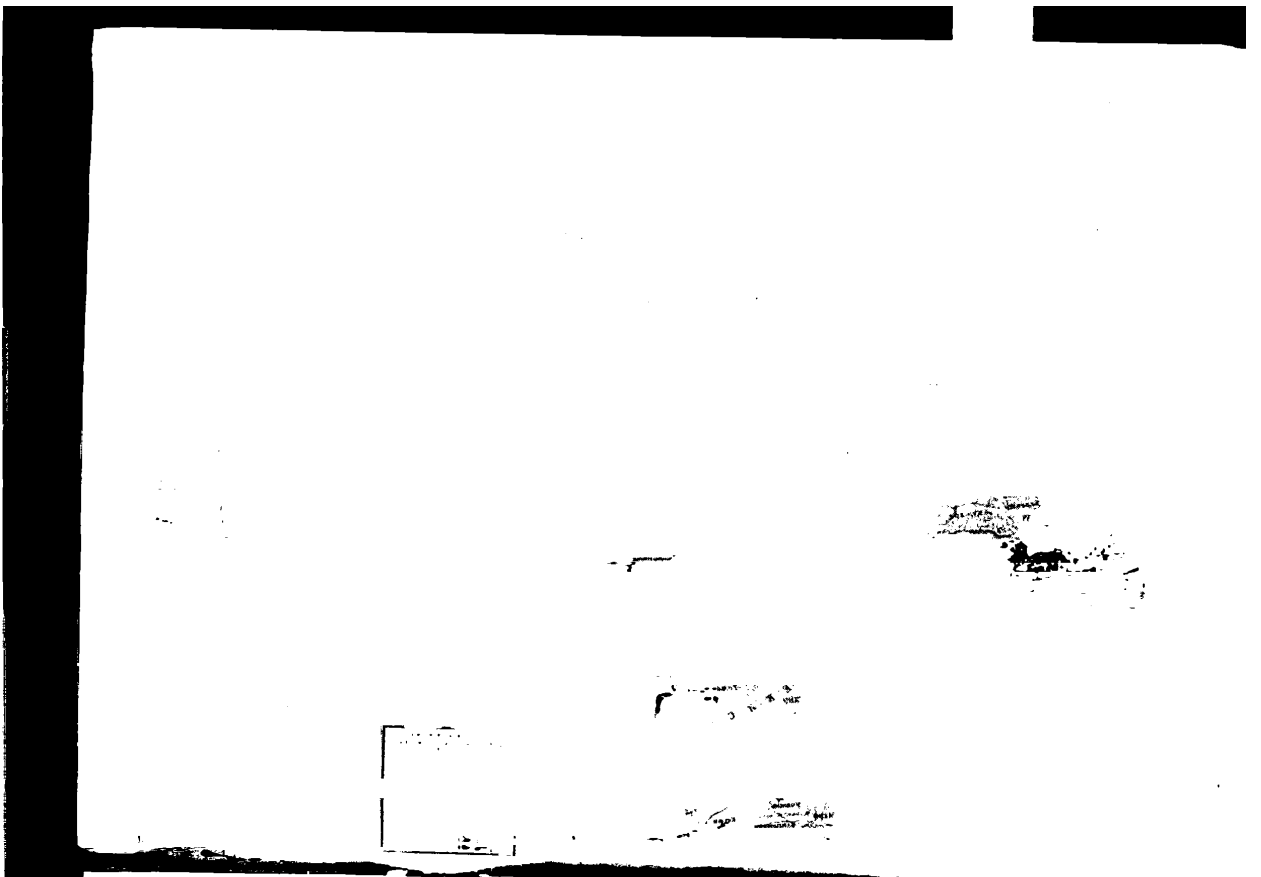
9. Иссиқкүл
чўкмаси халқлари
кийими

10. Фарғона
водийсида
яшовчи қирғизлар
кийими

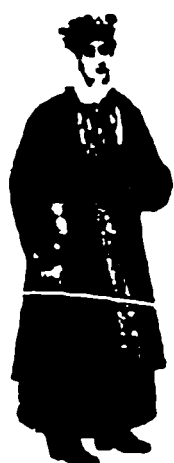

Қозоқларнинг миллий кийимлари

ТУРКМАНЛАРНИНГ МИЛЛИЙ КИЙИМЛАРИ

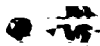

Тожикларнинг миллий кийимлари

1. Ўрта яшар ишчининг кийими /Фарбий Помир/
2. Ёш аёлнинг кийими /Дарвоз/
3. Йигитнинг кийими /Шимолий Тожикистон/
4. Ёш аёлнинг кийими /Жанубий Тожикистон/
5. Келинчакнинг кийими /Фарбий Помир/
6. Ёш аёлнинг кийими /Кўҳистон/

Туркменистон саноати

1-10-СӨКӘТ

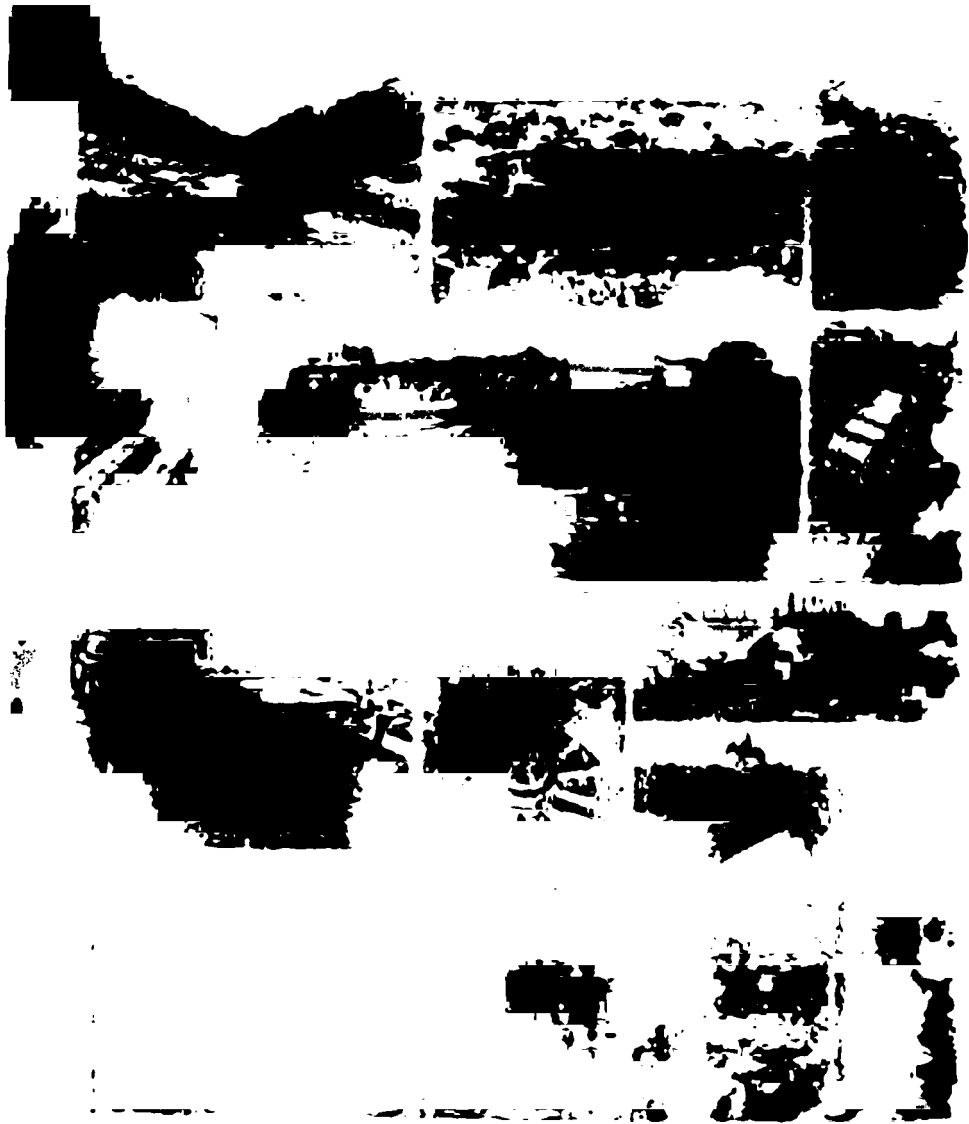

11-12-МЭДЭН
13-14-Төрийәдәри

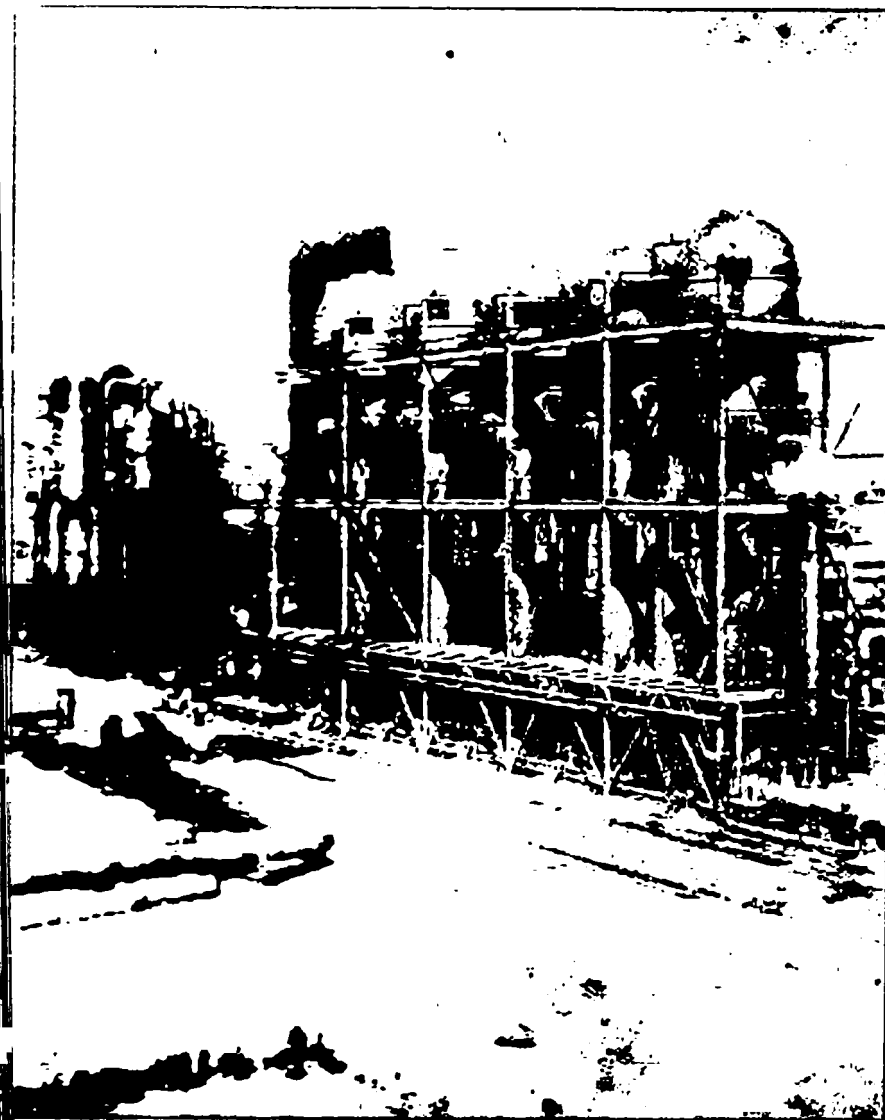
15-16-СӨКӘТ

17-18-СӨКӘТ

Шевченко шахрида Каспий денгизнинг шур сувини чучук сувга
айлантириб берадиган атом қурилма

Тоҷикистон саноати

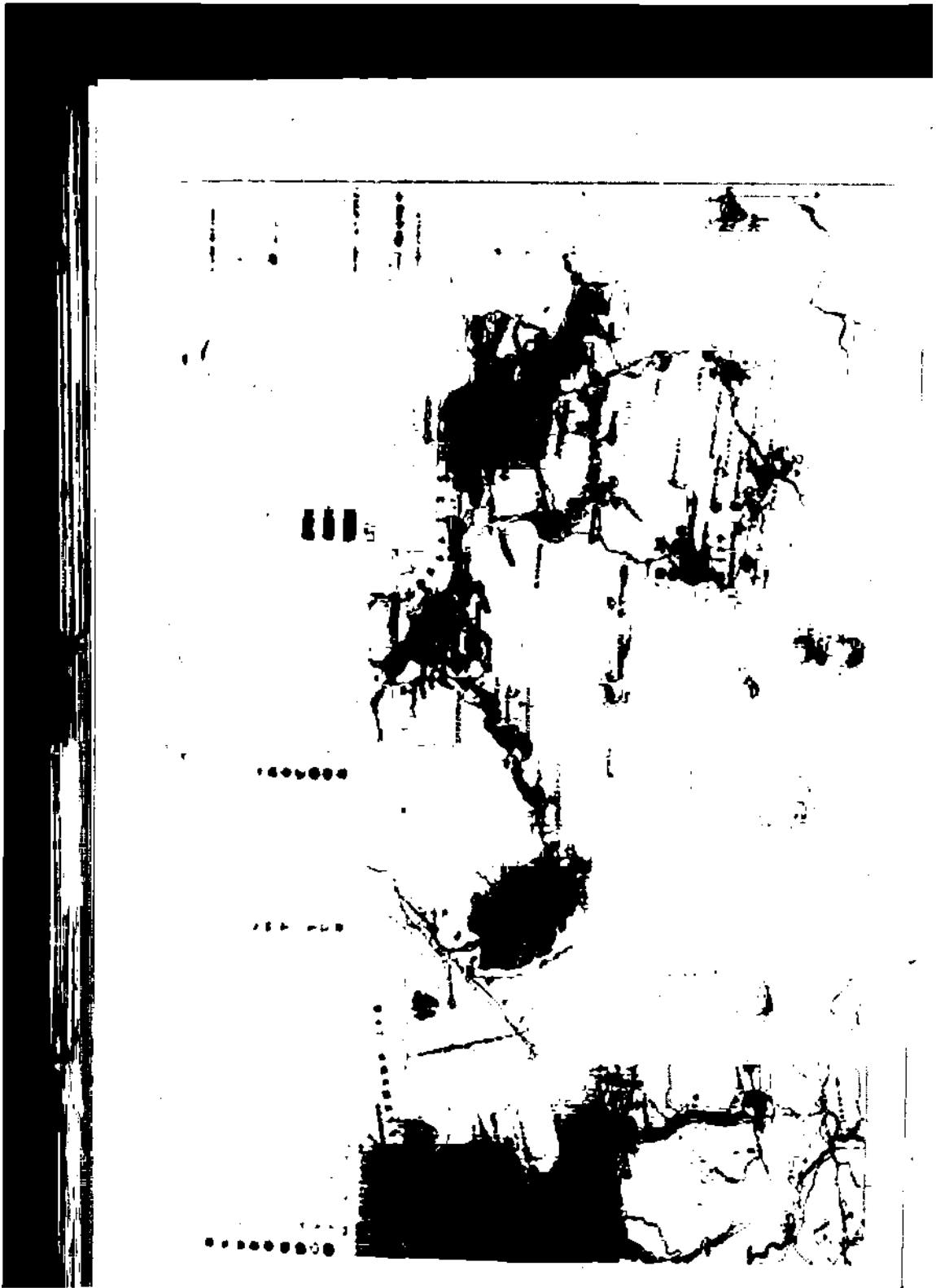

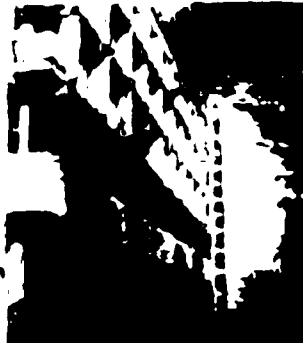
Саноат тармоқлари

- Машинасозлик ва металлӣ қайта ишлаш
- ⊗ Қурилиш материаллари
- ⊙ Пахта тозалаш
- ⊕ Ипакчилик
- ⊖ Ип-газлама
- Қар хил саноат

- ① Озиқ-овқат
- Газ қувури Қазқб олин.

- Нефть
- ▲ Газ
- Қўнғир қуёш
- Подшоҳташ рудаси
- Қавайи рудаси
- Қаримувал рудаси
- Бомбӯрӯк рудаси
- Лайхӯт рудаси
- Ғазвир
- Ол ғуш
- Ошғаб

Помирга чиқиш нақадар оғир.
Буни фақат ҳаво транспорти енгил қилиши мумкин.

хужалигига яроқли булган ерлар ,34,8 млн)нинг катта қисми (30,6 млн гектари) яйловзорлардан иборат. Туркменистонда 5,5 миллион бош қўй ва эчки (1995 й) бор. Шуларнинг ярмидан кўпи қорақўл қўйларидир. Мамлакатда жаҳон бозорида юқори баҳоланадиган ҳамда кўзни қамаштирадиган қорақўл терилари кўп етиштирилади ва маҳсус заводларда қайта ишланади. Айниқса қора, қўл ранг, мовий, сур терилари Қорақўмнинг жануби-шарқий қисми (айниқса Бадхиз кўриқхонаси региони)-кўп етиштирилади.

Қорамол ва паррандачилик мамлакатнинг суғориладиган зонасида районлаштирилган. Туркменистон чорвачилигида туячилик ва йилқичиликнинг ҳам улуши бор.

4. Саноат жуғрофияси: унинг жойлашишидаги муҳим икки омил, ҳудудий тузилиш хусусиятлари.

Биринчи омил—мамлакатнинг иқтисодий жуғрофий ўрни (ИЖУ). Утган асрдаёқ Туркменистоннинг денгиз транспорти ривожланишига асос солинди. Каспий денгизининг бўйида қад кўтарган Красноводск порт шаҳри шундай асос эди. Бу портнинг қад кўтариши Туркменистонга «капитал» йўлининг очилишига ва ундан мамлакат ичкарасига темир йўл ўтказишга имконият туғдиради. 1880—1886 йилларда мамлакатнинг ғарбий қисми (Красноводск)дан унинг энг шарқи (Чоржўй)га темир йўл қуриб ўтказилди. Натижада мазкур темир йўл бўйида қатор саноат корхоналари қад кўтарди.

МИСОЛ. Мамлакатнинг ғарбий ва шарқий қутбида порт шаҳарларнинг қад кўтариши унинг ташқи иқтисодий алоқаларини ривожлантириб юборди. Туркманбошидан Каспий денгизи орқали Кавказсрти давлатлари, Эрон билан шунингдек, Ғарбий Қозоғистон ва Россиянинг қатор иқтисодий районлари билан алоқа қилиш имконияти туғилди. Эндиликда бу хил алоқа самарали натижалар бермоқда.

Туркменистонда халқ хўжалигини мустақиллик асосида қайта қуриш катта қийинчиликлар билан кечмоқда. Айниқса саноат ишлаб чиқаришда технологияни қайта таъмирлаш ва янгилаш, янги-янги ишлаб чиқариш қувватларини, ишга тушириш соҳасида ривожлантиришнинг турли боскичларида булган давлатлар билан техникавий ва иқтисодий ҳамкорлик ўрнатиш ҳамisha ҳам силлиқ кечмайди. Шу боисдан ҳам Туркменистон иқтисодий тараққиётида жиддий камчиликлар, маҳсулот иш-

лаб чиқариш соҳасида орқага чекинишлар юз бермоқда. Ушбу хулосамизни хорижда чоп қилинган айрим статистика кўрсаткичлари асосида таҳлил қиладиган бўлсак, бир жиҳатдан мамлакат саноат тармоқларида миллий валюта ҳисобида маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ўсиб борганлигини кўрамиз (9-жадвал), Агар масалага чуқурроқ ёндашадиган бўлсак (мамлакат пул бирлиги-монатнинг қадсизланиб боришини инобатга олсак) саноатнинг аксарият соҳаларида ишлаб чиқаришнинг ўсиши эмас, балки орқага чекинишини кўрамиз.

Мамлакат саноатининг етакчи тармоқлари: ёқилғи-энергетика ва электрэнергетикада регионаларнинг мавжуд хомашё техникавий имкониятлари даражасига ишга солинмаяпти. Натижада ишлаб чиқариш кўрсаткичлари пасайиб бормоқда. М., 1990 йилда мамлакатда 5,4 млн. т., нефть қазиб олинган бўлса, у 1995 йилда 4,1 млн т.га тушиб қолди. Шу йиллар ичида табиий газ қазиб олиш 84,3 млрд, куб.м.дан 55,6 млрд.куб.м.га, электрэнергия ишлаб чиқариш 15 млрд, квт/соатдан 10,5 млрд. квт/соатга тушиб қолди.

Иккинчи омил—Табиий ресурс. Мамлакат тараққиётида табиий ресурс—айниқса нефть ва табиий газ муҳим омил бўлиб майдонга чиқади. Бу ерда нефть ва газ захираси ниҳоят даражада кўп. Ғарбий Туркменистон айнақса нефтьга бой. Каспий бўйидаги ката нефть ҳавзаси мамлакатнинг жанубий қисмидан шарққа токи Амударёгача (Копетдоғнинг шимолий ёнбағри бўйлаб) чўзилган. Ҳозирча «қора олтин» мамлакатнинг ғарбий ва жануби-ғарбий қисмида жойлашган 7 та кондан қазиб олинади. Уларнинг энг муҳимлари: Қотиртепа, Борса-Келмас, Окарем, Челекен ярим ороли, Туркменистон табиий газ захирасига ҳам бой. Унинг Қорақумдаги Дарвазе-Зеаглин, Очагли, Байрамали, Куггуртли ва яна йигирмага яқин конларидан газ қазиб олинмоқда. Мамлакатда йилига 4-5 миллион тонна нефть ва 55-84 млрд кубометр табиий газ қазиб олинади. Туркменистон саноатида бевосита ишлатиладиган яна бир табиий ресурс омил бу Қора-Буғоз-Гол туз хазинаси. Унинг захираси жуда катта. Мамлакат тоғ-химия саноати мазкур минерал тузини қазиб олиш ва қайта ишлашга мослаштирилган. Челекенда йод, бром, озокерит қазиб олинади ва қайта ишланади.

Мамлакат саноати асосан табиий ресурсларга таяниб ривожланган дейиш мумкин. Жумладан энергетика саноатини

олайлик. У ҳам ўз ёқилғи ресурси (асосан табиий газ)га таяниб ривожлантирилган. Бу ерда илгир 10-14 млрд квт/соат электроэнергия ишлаб чиқарилади. Безмеин, Туркманбоши, Чоржўй иссиқлик электростанциялари базасида мамлакатда ягона электросистема барпо қилинмоқда.

Туркменистон саноати ҳудудий жойлашиши ва ривожланиши Марказий Осиёнинг бошқа давлатларидан фарқ қиладиган ўз хусусиятларига эга. Саноат корхоналари, тугунлари ва марказлари ҳудуди жуда нотеке жойлашган. Унинг аксарият қисми темир йўл атрофида ҳамда энг йирик шаҳарларида жойлашган. Мамлакатнинг пойтахти Ашгабад шаҳрининг саноат ялли маҳсулоти ишлаб чиқаришда ҳиссаси анча юқори бўлишига қарамасдан у ягона саноат маркази эмас. Бундай марказ родини пойтахтдан кейин Туркманбоши (нефтни қайта ишлаш заводи, нефтихимия, баллиқ заводи ва б.), Чоржўй (нефтни қайта ишлаш заводи, химия саноати корхоналари), Мари (ГРЭС, тўқимачилик саноати), Дошавуз (электрод заводи) ва бошқа шаҳарлар ўйнайди. Шунингдек, туман марказларида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлайдиган кўпгина озиқ-овқат ва енгил саноат корхоналари ишлаб турибди.

5. Қишлоқ хўжалик жуғрофияси: табиий шароит омили ва деҳқончилик регионлари. Туркменистоннинг табиий шароити унинг катта қисмида деҳқончилик қилиш учун жиддий қийинчиликлар туғдиради. Ер фондининг 80 фоиздан кўпроқ қисмини қум барханлари-яйловзорлар ишғол қилади. Бу ерлар қўйчилик ва туячилик учун қулайя йловзорлардир. Бу ўринда мамлакат ҳудудининг аксарият қисмини ишғол қилган Марказий Қорақум, Жануби-шарқий Қорақум, Заунгуз Қорақум массивларини тилга олиш ўринли. Мамлакат ҳудудининг атиги 2,5-3 фоизи деҳқончилик қилинадиган зонада жойлашган. Шунга қарамасдан қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариладиган ялли маҳсулотнинг 3/5 қисми деҳқончиликдан. Иқлим ва термик кўрсаткичлари деҳқончиликни ривожлантиришда муҳим омили ҳисобланади. Қуруқлик (асосан қуруқ субтропик) иқлимга эга бўлган Туркменистоннинг деҳқончилик регионларида ҳаво ҳарорати ўта баланд. Ҳар бир кв. см. юзага ўртача 160 катта калория қуёш нури тушади. Бу кўрсаткич Қозоғистоннинг шимолий районлариникидан икки марта кўпдир. Ёз иссиқ, қуруқ ва узоқ давом қилади, қиш қиса ва нисбатан совуқ. Ҳаво ҳароратининг йиллик ўртача кўрсаткичи 14-16 да-

ража, июль ойники 35 даражадан баланд. Қораумда ҳарорат саяда 50, очиқ ҳавода 80 даражага боради. Йилига 220-270 кун ичида бирон марта совуқ бўлмайди. Ҳаво ҳароратининг ижобий ва фойдали йиғиндиси ҳам Марказий Осиё давлатлари ичида энг баланд. + 10 даража ва ундан ортиқ бўлган кунлардаги ҳаво ҳароратининг йиллик ижобий йиғиндиси Дошавузда 4500, Туркманбошида—5000-5250, Чоржўйда—5000-5250, Марида—52-5550, Ғизил Артек ва Тахта-Бозорда 5500 даражадан юқори. Шунинг учун ҳам Туркменистон деҳқончилигида жанубий мамлакатлар иқлимига хос қимматбаҳо қишлоқ хўжалик экинлари етиштирилади. Жумладан бу ерда иссиқсепар экинлар (жумладан ингичка толали пахта) кўп экилади. Бироқ, яқин ўтмишда деҳқончилик қилишда намгарчиликнинг кам бўлиши, ёгин-сочиннинг кам тушиши, дарёларнинг камлиги ҳалақит бериб келарди. Туркменистон халқ хўжалигини юритишда кундаланг турган—сув муаммосини ижобий ҳал қилди. У Амударёдан (мамлакатнинг энг шарқий қисмидан (1200 км узунликдаги Қорақум каналини қазди. Бу канал Туркменистоннинг аҳолиси зич жойлашган, тупроғи деҳқончиликка яроқли бўлган районлардан кесиб ўтиб Каспий денгиз (мамлакатнинг ғарбий нуқтаси) билан туташтирилди. Қорақум магистрал каналининг қазилиши мамлакат ҳаётида, айниқса унинг агросаноат мажмуида кескин бурилиш ясади.

Туркменистоннинг иқлими деҳқончилик нуқтаи назаридан ўзига хос хусусиятли. Унинг иссиқ иқлими ва ёзининг узоқ (6 ойгача) давом қилиши ингичка толали пахта етиштиришга катта имконият яратган.

Иқлимий шароити билан боғлиқ ҳолатда мамлакат агросаноат мажмуи унинг ҳудудининг турли қисмида фарқли ривожлантирилган. Шу жиҳатдан мамлакат АСМда муҳим ўрин тутадиган иккита районни қайд қиламиз.

Биринчиси Мурғобтеджон райони. Бу район Туркменистоннинг жануби-шарқий қисмида жойлашган бўлиб, у ҳаво ҳароратининг жуда баландлиги, 10 даражадан юқори бўлган кунлар—вегетация муддатининг кўп (240-250 кун)лиги ва шу муд-

Қиш фасли (декабрь-январь) қисқа ва қуруқ келади. Ёгин-сочиннинг кам тушиши туфайли қишда ҳам экинлар суғоришни тақозо қилади. Сув Туркменистонда ҳаёт-мамот масаласидир.

10-жадвал Туркменистон қишлоқ хўжалиғи: қишлоқ хўжалиғи-
да маҳсулот ишлаб чиқариш (млн. миллий валюта ҳисобида)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
қ/х ялли маҳсулоти	2,833	2,714	2,482	2,872	2,367	1,952
шундан ўсим.маҳс.	2,000	1,865	1,612	1,860	1,405	1,107
дон	61	68	98	165	152	139
картошка	7	6	8	6	4	5
сабзавот	122	116	94	245	06	281
мева	28	32	27	28	26	20
узум	79	78	59	52	62	76
пахта	1,519	1,331	1,126	1,244	889	687
чорвачилик маҳс.	833	849	870	1,012	962	845

Қишлоқ хўжалиғи маҳсулотларини етиштириш ва ҳосил
(минг тонна)

тоза дон	449	517	737	974	1,106	1,109
кузги бугдой	130	195	370	508	709	879
баҳори бугдой		117		12		1
жавдар		5				
маккажўхори	135	126	157	177	149	66
кузги арпа	139	127	124	198	127	74
баҳори арпа		11		11		
шоли	42	54	64	88	114	89
пахта	1,457	1,433	1,300	1,341	1,283	1,292
тола	437	430	404	409		
картошка	35	30	35	31	20	21
сабзавот	411	388	320	286	386	376
мева	531	517	386	328	291	398
узум	169	167	125	114	133	163
маккажўхори	1,027	846	914	916	745	583

ҲОСИЛДОРЛИГИ ГЕКТАРИДАН КГ.

дон	2,360	2,150	2,170	2,200	1,830	1,680
кузги бугдой	2,360	1,900	940	1,930	1,650	1,590
баҳори бугдой	2,160	850	130	940	1,020	730
шоли	2,930	2,830	2,330	2,270	2,380	2,290
пахта	2,340	2,380	2,300	2,270	2,300	2,300
картошка	7,800	9,970	9,370	7,740	3,150	3,420
сабзавот	11,500	13,700	11,500	13,510	14,750	15,870
узум	8,180	8,310	5,970	5,570	6,550	7,650
макка (масса у-н)				18,960	15,500	14,500

ТУРКМАНИСТОН ЧОРВАЧИЛИГИДА УСИШ.

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	Усиш
							1995 й. 1990 й. нис. %
А) ТУЕҚ СОНИ, МИНГ БОШ							
йирик шохли							
моллар	829	899	1,004	1,105	1,181	1,200	144,7
шу жумладан:							
согин сigr.	331	360	416	478	534	567	171,3
чўчка	267	260	212	159	128	82	30,7
қўй ва эчки	5,481	5,599	6,265	6,313	6,503	6,574	119,9
жум.н эчки	337	350	440	463	522	522	154,8
йилқи.	19	19	21	22	25	26	136,8
бошқа моллар	87	93	98	101	111	108	124,1
Б) ЧОРВА МАХСУЛОТЛАРИ, МИНГ ТОННА							
гўшт	104	100	98	110	107	110	105,7
мол гўшти	47	44	46	50	51	51	108,5
чўчка гўшти	10	9	8	6	4	3	30,0
қўй гўшти	35	36	35	45	45	49	140,0
пар. гўшти	9	7	7	5	5	4	44,4
б. гўшт мах.	3	4	2	4	2	3	100,0
сут минг т.	436	458	471	712	716	727	166,7
тухум млн д.	328	300	292	267	-270	270	82,3
жун минг т.	16	16	17	18	19	19	118,7

х/ Статистический сборник, 1996 год. Государства бывшего Советского Союза, 21. Всемирный банк. Вашингтон, Колумбия, с. 460.

датда ҳаво ҳарорати йиғиндиси (5250-5500 даража)нинг баланд бўлиши билан кўзга ташланади. Бундай иқлимий шароит-термик имконият мазкур районда қимматбаҳо деҳқончилик—ингичка толали пахта етиштириш учун қулай. Иккинчи район мамлакатнинг жануби-ғарбий қисмида жойлашган Копетдогнинг ортидаги **Субтропик райони**дир. Туркменистон субтропиги бир томондан Копетдог билан шимолдан эсадиган совуқ оқимдан ҳимоя қилинган, иккинчи томондан эса Каспий бўйи юмшоқ ҳаво оқимига туташ. Жугрофий ўрни билан боғланган бу хусусиятига кўра уни Жанубий Кримга қиёс қилишади. Бу районда субтропик ва цитрус мевалари етиштирилади. Бироқ Туркменистонда субтропик ва цитрус мевалари етиштиришдаги муаммоли масала мазкур регионда оқар сувларнинг етишмаслиги, серсув дарёларнинг камлигига бориб тақалади.

Марказий Осиёнинг бошқа барча давлатларига нисбатан Туркменистонда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши яхши ривожланиб бормоқда. Зироатчиликнинг кўп тармоқларида ҳамда мамлакат чорвачилигида сезиларли даражада ўсиш кузатиламоқда (10 ва 11 жадваллар).

Туркменистон ҳукумати ва унинг Президенти мустақилликнинг дастлабки йилидан бошлаб мамлакат қишлоқ хўжалигини қайта қуришга киришди. Бунда бош масала қилиб мамлакатни қишлоқ хўжалик хомашёси етказувчи регион эмас, балки маҳаллий аҳоли ва маҳаллий саноатнинг эҳтиёжини қондириш мақсадида қайта қуриш кун тартибига қўйилган эди. Жумладан мамлакатда дон етиштириш миқдорини аҳоли эҳтиёжини ривожлантириш тўла қондиришга мувофиқлаштириш, мамлакатнинг валюта фондиди таъминлаб турадиган пахта толаси ишлаб чиқариш ҳажмини сақлаб туриш ва аҳолининг чорвачилик маҳсулотларига бўлган эҳтиёжидан келиб чиқиб маҳсулдор чорва моллари туёқ сонини кўпайтириб бориш кўзда тутилган эди.

МОД да пахта етиштиришда Туркменистон Ўзбекистондан кейинги муҳим регион. Унинг термик имкониятлари қимматбаҳо ингичка толали ғўза нвларини етиштириш учун ўта қулай. Мамлакат валюта тушимининг катта қисми пахта толасини экспорт қилишдан тушалади. Шунинг учун ҳам мамлакатда пахтачиликни ривожлантириш қишлоқ хўжалиги олдидаги бош масалалардан бири бўлиб турибди. Мустақиллик йилларида

пахта ялпи ҳосили етиштириш ҳажми бирмунча тушган бўлса ҳам, бироқ унинг ҳосилдорлиги анча юқори (10-жадвал).

Мамлакат қишлоқ хўжалигини ислох қилиш натижасида мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб самарали натижалар қўлга киритилди. М., 1990-1995 йилларда мамлакатда тоза дон етиштириш 449 минг т.дан 1109 минг т.га, шу жумладан кузги буғдой етиштириш 130 минг т.дан 879 минг т.га, шולי етиштириш 42 минг т.дан 89 минг т.га етказилди. Маҳсулот чорва моллари туёқ сони ҳам шу йиллар ичида тез ўсди. М., қорамоллар сони 144,7 фоизга ва шу жумладан соғин сигирлар сони 171,3, фоизга, қўй ва эчкилар сони 119,9 фоизга, йилқилар сони 136,8 фоизга ўсди.

6. ТРАНСПОРТИ. Мамлакат транспортида темир йўлнинг аҳамияти салмоқли ўрин тутаети. Унинг умумий узунлиги 2423 км бўлиб, ҳар 1000 кв. км.га зичлиги 5,0 км.ни ташкил қиладди. Бу зичлиги Қирғизистонникидан 2,2 км, Тожикистонникидан 2,1 км.га кўп. Асосий йўллар. Туркманбоши-Ашгабад-Чоржўй, Ургенч-Чоржўй, Амударё-Чоршанге; Тоджон, Сарахс (ва кейин Эрон ҳудудида Машхад). Темир йўл транспортида саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларидан нефть ва нефть маҳсулотлари, дон ва дон маҳсулотлари, ёғоч, тошкўмир, қора металл, минерал ўғит, пахта толаси ташилади. Мамлакат темир йўл транспортининг Марказий Осиё давлатлари учун транзитлик аҳамияти ҳам катта. Туркменистон ҳудудида темир йўлда ташиладиган юкнинг 35 фоизи хорижий давлатларга чиқарилади.

Туркменистон транспортида автотранспортнинг улуши катта. Мазкур транспорт тури сўнгги йилларда тез ривожланиб кетди. Унинг умумий узунлиги 15 минг км.дан ошади. Автомобиль транспортида вилоятлараро аҳамиятга эга бўлган юклар ташилади. Туркменистоннинг энг муҳим автомагистраллари: Ашгабад-Қизил-Арбат; Ашгабад-Теджон-Мари-Байрамали, Мари-Кушка, Дешавуз-Чоржўй; Чоржўй-Керки, Қизил-Арбат-Қизил-Артек. Туркменистонда сув ва қувур транспорти ҳам яхши ривожланган.

Туркменистон МОДдаги нефть ва нефть маҳсулотларини, газ ва бошқа табиий ресурсларини кўп экспорт қиладиган давлат. Шунингдек, унинг экспортида ипак пахта толаси, жун ва жунли материаллар, қуёшда минг хил товланадиган қорақўл териси муҳим ўрин тутаети. Туркменистоннинг ташқи (асосан

темир йўл ва автомобил йўли) алоқасида Ўзбекистон алоҳида урин тутати. Жумладан, Ўзбекистон Туркменистонга пахта комплексига хизмат қиладиган машина, асбоб-ускуналар, Туркменистон эса Ўзбекистонга нефтокомплекс билан боғлиқ маҳсулотлар экспорт қилади.

7. АТРОФ - МУҲИТНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ. ЭКОЛОГИК МУАММОЛАР.

Туркменистоннинг табиати муҳофазага жуда-жуда муҳтож. Унинг материк ичкарасида жойлашганлиги, аксарият ҳудудини қум барханларидан иборат бўлган Қорақум массиви ишғол қилганлиги, ёгин-сочин келтирадиган океан оқимларидан жуда узоқда жойлашганлиги ва бутун мамлакат осмонида намгарчиликнинг, булутли кунларнинг камлиги, ҳаво ҳарорати барча кўрсаткичларининг МОДнинг бешқа регионларига нисбатан баландлиги мамлакат табиий ландшафтида ўсимликлар олами ривожланишига салбий таъсир кўрсатиб туради. Бу ерда катта-катта қум массив (бархан)лари билан бир қаторда яланғоч тоғлар, ўсимликсиз, сувсиз тоғ тепаликлари, қир ва адирлар беҳисобдир. Бу жуғрофий шароит мамлакатда табиатга узгача муносабат қилишни, унинг ҳар бир элементини онгли равишда муҳофаза остига олишни тақозо қилади. Бунинг акси ўлароқ мамлакатда ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш бобида табиатга антитаъсир ҳам кўрсатилмоқда.

1-мисол. Қорақум каналини қазиб мамлакат ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришга қаратилган эди. Бу борада ибратли натижалар қўлга киритилди. Бироқ, мазкур канал-гигантнинг ўтказилиши билан унинг атрофида юзлаб шўр кўллар пайдо бўлди. Бу кўллар деҳқончилик доирасига тортилган ўн минг гектарлаб ерларнинг унумдорлигини пасайтириб юборди.

2-мисол. Нефтьга бой районларда нефть ва табиий газ қазиб олиш ва уларни қайта ишлаш технологиясининг такомиллашмаганлиги натижасида атроф-теварак ландшафтига путур етказилди.

Мустақил Туркменистон давлати ўз парламентида табиатни муҳофаза қилишнинг комплекс тадбирларини (1992 йилда) ишлаб чиқди. Унда қум барханлари ҳаракатини тўхтатиш, Қорақум массивида ўсимликлар оламини ҳимоя қилиш, тупроқнинг шўрланишига қарши курашиш, Қорақум каналининг сув ўтказиш даражасини юқори савияда сақлаш, қурғоқчил рай-

онларда ихотазорлар барпо қилиш, Амударё сувидан комплекс фойдаланиш муаммоларини Марказий Осиёнинг бошқа давлатлари билан ҳамкорликда ишлаб чиқиш масалалари кун тартибига қўйилган.

Амалий иш: 1. Жуғрофий маълумотлардан, хабарномалардан, дарслик материалларидан фойдаланиб Туркманистоннинг иқтисодий жуғрофий таърифининг режасини тузиш ва маъруза тайёрлаш.

ТАЛАБАНИНГ БИЛИМИ ВА МАЛАҚА МЕЗОНИ: ТАЛАБА:

- табиат ресурсларининг етакчи соҳаларини ва уларнинг мамлакат ҳалқ хужалигида тутган ўрнини;

- регион меҳнат ресурсини, унинг иш билан бандлик даражасини, меҳнат ресурси билан боғлиқ муаммоларни;

- регионнинг экологик ҳолатини, табиатни муҳофаза қилиш билан боғлиқ масалаларни;

- мамлакатнинг етакчи саноат тармоқларини, нефть саноатининг халқ хўжалигида тутган ўрнини;

- мамлакат агросаноат комплекси билан боғлиқ соҳаларни. Ингичка толали пахта етиштириш жуғрофиясини ва даражасини;

- мамлакатда қорақўл тери ишлаб чиқариш омилларини, даражасини;

- Туркманистоннинг ташқи иқтисодий алоқасини. Ташқи иқтисодий алоқада муҳим ўрин тутган давлатларни, Тоджон-Машҳад темир йўли қурилишининг МОД учун аҳамиятини;

- Туркманистоннинг Марказий Осиё давлатлари билан иқтисодий жиҳатдан боғланган томонларини. Туркманистон-Ўзбекистон ҳамкорлигининг турларини, аҳамиятини,

- Туркманистон-Ўзбекистон ўртасида транспорт коммуникациясини ривожлантириш масалаларини;

- «Орол инқирози»нинг олдини олишда ва темир йўл транспортидан биргаликда фойдаланишда вужудга келган қийинчиликларни билиши керак.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

Ҳудуди 198,5 минг кв. км.
 Аҳолиси 4,5 миллион киши
 Пойтахти Бишкек шаҳри.

1. Ҳудуди, чегаралари, жуғрофий ўрни, давлат тузуми.

Ўзбекистон Республикаси мустақил давлат бўлиб, ҳудудининг катталиги ва аҳолисининг сони жиҳатидан. Марказий Осиё давлатлари ичида тўртинчи уринда туради. Унинг ҳудуди ғарбдан шарққа 900 км, шимолдан жанубга 410 км.га чўзилган.

Ўзбекистон тоғли мамлакат. Ҳудудида жойлашган Тянь-Шан тоғи ва унинг ўнларча тизмалари, жумладан Талас-Алатау, Қирғиз тоғи, Кунгей, Алатау, Терский Алатау, Олой ва Ғарғона тоғи, Отбоши тоғи, Норинтоғ ва бошқа тоғларда 5-7 минг метрга тенг келадиган баландлик, чўққилар бор. Мазкур тоғлар ва улардаги абадий музликлар, қорлар, улардан бошланадиган шўх ва тезоқар дарёлар, тоғ водийлари ва даралар, тоғ усти ва тоғ ён бағрларини ишғол қилган ям-яшил арчазорлар, баланд тоғлар ўртасида савлат тўкиб турган муҳажирсимон Иссиқкўл Ўзбекистон табиатининг бетакроп қўзаллигидан гувоҳлик беради.

Ўзбекистон шимолдан Қозоғистон давлати билан, жануби-шарқ ва шарқдан Хитой, жануби-ғарбдан Тянь-Шанга бориб тақалган Помир-Олой тоғ системаси орқали Тожикистон, ғарбдан эса Ўзбекистон давлатлари билан чегараланади.

Мамлакатнинг жуғрофий ўрни, табиати ва табиат манбалари унинг қалқ хўжалик йўналишига, ҳамда хорижий давлатлар билан алоқасига бевосита таъсир кўрсатиб туради. Ўзбекистон асосан тоғлар ўлкаси бўлганлиги ва айниқса унинг марказида жойлашган баланд тоғ системалари уни Шимолий ва Жанубий регионларга бўлиб ташланган. Бу нарса мамлакатнинг ички ва ташқи алоқаларига кескин таъсир кўрсатган.

Мисол. Жанубий Ўзбекистон Марказий ва Шимолий Ўзбекистондан баланд тоғлар шу қадар ажратилганки, орадаги иқтисодий алоқа ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Негаки, Шимолий ва Жанубий Ўзбекистон ўртасида тўғридан-тўғри (темир йул транспорти) алоқаси йўқ. Балки Жанубий Ўзбекистон

12-жадвал

Қирғизистоннинг аҳолиси ва унинг бандлик даражаси
(минг киши)

	1990		1991		1992		1993		1994		1995		Умум. 1990 н. % билан
Жами аҳоли	4,335	4,390	4,452	4,469	4,430	4,451	102,67						
шун. эр.лар.	2,118	2,149	2,183	2,197	2,185	2,194	103,58						
аёллар	2,217	2,241	2,269	2,272	2,245	2,257	101,80						
ш. аҳолиси	1,648	1,668	1,681	1,662	1,572	1,558	94,54						
қиш. аҳо.си	2,687	2,722	2,771	2,807	2,858	2,893	107,66						
Ўсмирлар	1,714	1,740	1,767	1,777	1,771	1,774	103,50						
меҳ. ёш.лар	2,185	2,21	2,239	2,243	2,219	2,239	102,47						
кексалар	435	439	445	450	440	438	100,69						
ж. меҳ.рес.	2,184	2,215	2,264	2,256	2,261	2,290	104,85						
аҳоли бандлик													
лар.	1,748	1,754	1,836	1,681	1,645	1,641	93,88						
дав. сектори	1,350	1,202	1,150	885	686	656	48,59						
колхозларда	178	194	169	173	166	37	20,78						
кооп. ларда	33	21	52	36	25	30	90,90						
ИТД	3	3	10	27	141	240	4666,6						
шахси хўжаликлар	208		224	210	201	200	108,69						
кор.да фер. х.	16		80	77	140	305							
Ўқувчилар	204	205	201	182	170	165	80,88						
мод. И/ч	1,261	1,281	1,319	1,214	1,213	1,207	91,72						
қиш.ва.ўр. х.	572	623	701	655	691	689	120,45						
сан. ва қур.	487	466	414	359	318	317	65,09						
шун. сан.да	бош.	319	300	270	241	240	71,85						
тар.да	302	192	205	200	200	201	99,50						
номоддий и/ч	487	474	517	467	432	434	89,12						

х/ Статистический сборник, 1996 год. Государства бывшего Советского Союза, 21. Всемирный банк. Вашингтон, Округ Колумбия, С. 230.

тон Фарғона водийсининг таркибий қисми бўлиб, айна пайтда Ўзбекистон ва Тожикистоннинг энг ривожланган вилоятлари билан чамбарчас иқтисодий алоқададир. Мамлакатнинг жанубий қисми - Ош вилояти унинг шимолий районлари билан узга давлатлар (Тожикистон, Ўзбекистон ва Қозғистон) орқали (темир йул билан) иқтисодий алоқа урнатган.

Мамлакатнинг жуғрофий ўрни, унинг рельеф хусусиятлари билан боғланган томонлар чегарадош давлатлар билан иқтисод-сотиқ алоқаларини олиб боришда турлича имкониятлар туғдиради.

Мисол. Қирғизистон катта масофада Хитой давлати билан чегараланади. Бирок икки давлат уртасидаги баланд тоғлар иқтисодий алоқада табиий тўсиқ бўлиб майдонга чиқади. Ёки жанубий-ғарбий Қирғизистоннинг Фарғона водийсида жойлашганлиги Ўзбекистон-Қирғизистон иқтисодий ва маданий алоқаларини жуда ривожлантиришга олиб келган.

Қирғизистон мустақил давлат. У ўз мустақиллигини 1991 йилнинг августида қўлга киритди. Қирғизистон давлати демократик асосларга таянган ҳолатда жаҳонда тинчликсевар (ва уз навбатида ҳеч қандай ҳарбий блокларга қўшилмаслик) сиёсатини олиб бормоқда. Ҳокимиятни умумхалқ томонидан 5 йил муҳлатга сайлаб қўйилган Президенти бошқаради. Унинг ҳозирги Президенти таниқли олим, академик Аскар Акаевдир.

2. Аҳолиси: сони, зичлиги, этник келиб чиқиши, миллий таркиби, жойлашиши. Қирғизистонда 4,5 миллион киши яшайди. Мамлакат аҳолиси сон жиҳатидан дастлаб тез, мустақиллик йилларида эса секин ўсмоқда. Масалан, бу ерда 1940 йилда 1528 минг киши яшаган бўлса, 1959 йилда-2066 минг, 1970 йилда-2934 минг, 1979 йилда 3529 минг ва 1989 йилда эса 4291 минг кишига етди. 1990-1995 йилларда эса мамлакат аҳолиси 435 минг кишидан 4451 минг кишига етди, яъни атиги 2,7 фойзга кўпайди. (12-жадвал). Мамлакатда аҳоли табиий ўсишидаги бу хил тебраниш унинг турмуш шароити билан боғлиқ жараёндир. Мамлакат аҳолисининг динамик ўсиши билан унинг зичлиги ортиб бормоқда. Аҳоли зичлиги ҳар бир кв.км-га 1913 йилда 4 киши, 1968 йилда 14,3, 1989 йилда 21,5 киши, 1995 йилда эса 22,7 кишини ташкил қилди.

Қирғиз миллатининг этник келиб чиқиши узоқ тарихга бориб тақалади. Чунки қирғиз халқи Марказий Осиёдаги энг

қадимий халқлардан биридир. Қирғизистон ҳудудида бундан тахминан 300 минг йил бурун палеолит (ибтидоий тузум) даврида одамларнинг яшаганлиги археологик қидирув натижаларида аниқланган. Деҳқончилик ва ҳунармандчилик маданиятига эга бўлган қирғиз халқи Буюк Кушан подшологи ҳукмронлиги даврида шоли, тарик, арпа, бугдой экиш билан ҳамда боғдорчилик, узумчилик, сабзавотчилик, зотдор йилқиччилик билан шуғулланган. Урта асрда бу ерда турк кўчманчи қабилалари ҳукмронлик қилган. X асрнинг ўрталарида Шарқий Туркистон ва Семиречьяда (жумладан Қирғизистон ҳудудида) туркларнинг қудратли давлати Қорахонидлар ҳукмронлик қилади. Қорахонидлар X асрнинг охирига келиб Шош (Тошкент воҳаси), Фарғона водийси ва Мовароуннаҳрни ишғол қилади. Уларнинг Қирғизистон ҳудудидаги ҳукмронлиги 200 йил давом қилади. Шу даврда қирғиз халқи кўчманчиликдан ўтроқ халққа айлана бошлайди, феодал муносабатлар шаклланади, ўтроқ-деҳқончиликка таянган турмуш тарзи қарор топади, шаҳарлар сони кўпаяди. Қорахонидлар даврида Иссиқкўл буйидан етишиб чиққан таниқли филолог ва тарихчи Махмуд Қошғарий «Дивонлуғот ат-турк» номли уч томлик турк луғотини ёзади. Унда Туркистон халқларининг қадим маданияти, тили, урф-одати, тарихи талқин қилинган.

XII-XIII асрда мўғулларнинг Туркистонга бостириб кириши билан бир томондан тарихий ёдгорликлар, қадимий шаҳарлар вайрон қилинди, иккинчи томондан бу ҳудудга шарқий, жанубий-шарқий давлатлардан турли қабила, эл, элатлардан кўчиб келиш бошланди. Жумладан, мўғулларнинг Қирғизистонга бостириб кириши билан Енисей бўйидаги қабилалар Тянь-Шанга келиб урнашди.

Қирғиз халқи—миллатининг шаклланиши жуда мураккаб кечган. Унинг таркиб топиш тарихи (тақдири) Марказий Осиё ва Туркистон халқлари тарихи билан узвийдир.

XVII асрнинг ўртасида Қирғизистонга ойрат (жунғор) хонлиги тажовуз қилади. Улар Марказий Осиё, Туркистон яйловзорларини эгаллаш мақсадида қирғиз халқининг қанчадан-қанча қонини тўқади. Бироқ Туркистон халқлари, қирғиз, ўзбек, қозоқ бир бўлиб ойрат хонлиги босқинчиларига қарши курашади ва ўрнатилган Ойрат давлатини қулатади. XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб қирғиз халқининг бошига яна кулфат тушади. Энди у Россиятазйиқига дуч келади. 1855

йилда унинг Иссиқкўл ҳудуди, 1864 йилда Чу водийси, 1876 йилда Қўқон ҳонлиги қулида булган Жанубий Қирғизистон Чор Россияси томонидан босиб олинади. Натижада Қирғизистон ҳудудининг хушманзара ерларига руслар дарёдек оқиб кела бошлайди, утроқ аҳолига айланади. Шунингдек ўтган асрнинг 70 ва 80-йилларда Қирғизистонга Хитойдан манжур-цинк феодаллари зулмига бардош беролмаган дунга ва уйғурлар кучиб келишади. Қирғизистон 1917-1991 йилларда собиқ Совет Иттифоқи таркибида эди.

Қирғизистон кун миллатли давлат. Қирғизлар мамлакат аҳолисининг катта қисми-тенг ярмини ташкил қилади. Бу ерда руслар (24 фоиз), ўзбеклар (10,6), украинлар (6,6), татар, қозоқ, тожик, уйғур ва бошқа миллат вакиллари ҳам яшайди. Мамлакат аҳолиси жуда нотекис жойлашган. Тоғ ёнбағирлари, дарё бўйлари ва водийларида аҳоли жуда зич, тоғлик зона Тянь-Шан вилояти ҳудудида эса ўта сийрак жойлашган. Аҳолининг тоғлик ва тоғ олди зоналарида фарқли жойлашиши Марказий Осиё давлатларига хос қонуният. Бу қонуниятнинг негизида тоғлик ва тоғ олди (водий, текислик ва пасттекислик) зоналарининг хўжалик нуқтаи назаридан ўзлаштирилиш даражаси ётади. Тоғли зонада асосан яйлов чорвачилиги, тоғ олди зоналарида интенсив деҳқончиликнинг амал қилиши аҳолининг зичлигини белгилаб берувчи омилдир.

Қирғизистонда аҳолининг катта қисми қишлоқларда яшайди. Қишлоқ ва шаҳар аҳолисининг нисбати 62:38. Шунинг учун ҳам мамлакатда урбанизация муаммоси кескин эмас. Аҳолининг қишлоқдан шаҳарга бўладиган ички миграцияси салбий кўретакичли. Масалан, шаҳар аҳолиси 1979 йилда 39 фоизга тенг эди, у 1989 йилга бориб 38 фоизга тушиб қолди.

3. Хўжалигига умумий таъриф: Унинг тармоқ ва ҳудудий тузиллиши. Қирғизистон иқтисодиётида яқин ўтмишда қишлоқ хўжалиги етакчилик қилган. Аҳолининг машғулоти яйловдан-яйловга кўчманчилик қилиб чорва моллари боқиш ва қисман деҳқончилик қилиш бўлган. Санъатнинг кам тури (биринчи навбатда тоғ-кон саноати) ривожланган эди. Бугунги Қирғизистон ўз халқ хўжалигини ва шу жумладан саноат ишлаб чиқаришини кенг доирада ривожлантираётган мустақил давлатдир. У ўз мустақиллигини қўлга киритиш билан мамлакат халқ хўжалигини тезкорлик билан ривожлантириш йўллариини изламоқда, илғор хорижий мамлакатлар билан ҳам-

корлик ишларини олиб бормоқда. Бу нарса айниқса саноатда яхши кузга ташланмоқда.

Қирғизистон саноатининг тармоқ ва ҳудудий тубилиши унинг ички имкониятлари (хомашё ресурслари ва мамлакат эҳтиёжи), ҳамда давлатнинг жугрофий ўрнига кўп жиҳатдан боғлиқ. Қирғизистон ҳудудидан топилган кўмир, нефть, табиий газ, сурма, симоб, қурғошин, қалайи, рух, олтин, уран конлари, мавжуд серсув ва тезоқар дарёларининг электроэнергия бериш қуввати, қишлоқ хўжалигида етиштирилаётган пахта, қанд лавлаги, табиий ипак; майин ва ярим майин толали жун, тери маҳсулотлари мамлакат саноати учун муҳим хомашёдир. Шу билан ҳам бу ерда ёқилғи-энергетика, рангли металлургия, машинасозлик, қурилиш материаллари, етгил ва озиқ-овқат саноати тармоқлари шаклланган.

1-мисол. Электроэнергетика саноати Қирғизистон саноат ишлаб чиқаришининг етакчи тармоқларидан биридир. У асосан кўмирга ва қисман нефть ҳамда ташқаридан келтириладиган газга таянади. Қирғизистонда утган асрнинг 60 йилларидан кўмир қазиб олиш бошланган ва 1913 йилга бориб кўмир қазиб олиш ҳажми 103 минг тоннага етган. Ҳозирги вақтда мамлакатда 0,5 млн т. кўмир қазиб олинмоқда, бироқ 1990 йилда бу ерда 3,5 млн. тонна кўмир қазиб олинган эди. Жанубий-Гарбий Қирғизистон (асосан Қора-Су хавзаси)да мамлакат кўмирининг 97 фоизи қазиб олинади. Шунингдек, мамлакатнинг бу районида нефть ва газ конлари ҳам учрайди. Йилига 100 минг тонна атрофида нефть қазиб олинмоқда. Сш, Мойлисой иссиқлик электромарказ (ИЭМ)лари Ош вилоятида топилган газга ишламоқда. Шунингдек, Қирғизистон Ўзбекистондан йилига 1,2 млрд. куб.м. газ олмоқда ва унинг айрим ИЭСлари Ўзбекистон газига ишламоқда.

2-мисол. Қирғизистон тоғ-кон саноатининг фахри унинг сурма ишлаб чиқарадиган жанубий металлургия комбинатидир. Бу комбинат 1936 йилда ишга тушган ва машинасозлик саноати учун қимматли сурма маҳсулоти ишлаб чиқаради. Эндilikда Қирғизистон мазкур заводда тайёрланаётган сурмани кўпгина хорижий мамлакатларга экспорт қилмоқда. Шунингдек, мамлакатнинг яна жануби-гарбий қисмида 1942 йилда рангли металлургиянинг ноёб соҳаси - Хайдаркен симоб заводи ишга тушган. Бу завод тўлиқ циклда ишлайди. Унда руда қазиб олиш, уни саралаш ва тайёр симоб ишлаб чиқаришгача

булган жарзён амалга оширилади. Мамлакат рангли металлургия саноат мажмуида сурма ва симоб ишлаб чиқариш, олтин ва уран қазиб олишнинг ривожланиши билан Қирғизистоннинг халқаро миқёсида иқтисодий мавқеи ошиб бормоқда.

3-мисол. Қирғизистонда қишлоқ хўжалиги машинасозлиги яхши ривожлантирилган. У бугун саноат ялпи маҳсулотининг 23 фоизини ишлаб чиқаради. Мамлакат машинасозлик саноат корхоналари қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ташиш учун автосамосваллар юк автомобиллари ҳамда станок электротехника асбоб-ускуналари, электролампа, кабел, металл кесадиган инструментлар ишлаб чиқаради.

4-мисол. Бишқекда Марказий Осиёда ягона камвол-могут фабрикаси ишлаб турибди. Токмоқ шаҳрида жунни бирламчи қайта ишлайдиган фабрика бор. Бу саноат корхоналари маҳаллий хомашёга таяниб сифатли жун газламалар, кийим-кечаклар ишлаб чиқаради.

5-мисол. Қирғизистон Марказий Осиёда қанд лавлагидан қанд-шакар ишлаб чиқаришда каттагина тажрибага эга бўлган давлат. Чу водийсида кўп миқдорда қанд лавлаги етиштирилади. ва ундан қанд-шакар ишлаб чиқарилади.

4. Саноат жуғрофияси: ривожланишининг табиий ресурс омили. тармоқлараро муҳим комплекслари. Қирғизистон саноатни ривожлантириш учун кўпгина табиий ресурс омилларига эга. Унинг худудида жойлашган ёқилғи ва минерал хомашёлар: кумир, нефть, табиий газ, сурма, симоб, рух, қўрғошин, қалайи, олтин, уран конлари ва рудалари, серсув дарёларининг жуда катта энергетика ресурслари, қурилиш материаллари сифатида табиий тошлар, мармар, оҳактош ва қумтошлар на шундай омиллардир. Табиий ресурс омилнинг мавжудлиги мамлакат иқтисодиётини кўтаришга, саноат тармоқлари комплексининг ҳар жиҳатдан ривожланишига хизмат қилади. Айниқса, сурма ва симоб захирасининг кўплиги ва уни саноат корхоналарида қайта ишлаш мустақил мамлакатнинг хорижга товар аҳамиятли маҳсулотлар экспорт қилиш ҳажмини кескин оширади ва валюта фондиди бойитади. Шу жиҳатдан Қирғизистон Марказий Осиё давлатлари ичида етакчи мавкега эга.

Мамлакат саноати бир неча йўналишларда ривожлантирилган. Бу ерда маҳаллий хомашё (табиий ресурс)га таянган ёқилғи-энергетика ҳамда рангли металлургия саноати, қишлоқ хўжалик маҳсулотларига таянган тўқимачилик ва озиқ-овқат

саноати ривожлантирилган. Бироқ мустақилликнинг дастлабки (1991-1993) йилларида саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми анча камашиб кетди (13-жадвал). Бундай салбий ҳолатнинг асосий сабаби, бизнинг назаримизда Қирғизистондаги асосий саноат корхоналарининг ўз вақтида «Марказ» деб аталган Россия саноат тармоқларига боғлаб ташланганлигидир. Бу иқтисодий ва техникавий қарамчиликдан қутилиш учун қирғиз халқи ва Қирғизистон иқтисодиётига йиллар талаб қилинмоқда. Нуфузли нашрларда таъкидланишича, 1990 йилга нисбатан 1995 йилда Ўзбекистонда ички ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш 81,8 фоизни, саноат ялпи маҳсулоти ишлаб чиқариш 99,9 фоизни, кишлоқ хўжалигида ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш 89 фоизни ташкил этгани ҳолатда бу кўрсаткичлар Қирғизистонда атиги 50,3:35:57,0 фоизга тенг бўлган.

Ёқилғи-энергетика комплекси. Саноатнинг бу тури бирмунча ривожланган. У асосан мамлакатда мавжуд бўлган кўмир, нефть ҳамда заҳираси унча катта бўлмаган табиий газ замирида ривожлантирилган. Мамлакат гидроресурсларга бой ва унинг электроэнергетика саноатида гидравлик электростанцияларнинг улуши йил сайин ортиб бормоқда. Мамлакатда йилига 12-13 млрд. квт. (соат электро-энергия ишлаб чиқарилади. Шунинг 3,5-4 млрд.квт.) соати гидравлик электростанциялар ҳисобига тўғри келади. Қирғизистоннинг дарёлари МОДда ягона энергосистемани барпо қилишда муносиб роль ўйнаши шубҳасиздир. Шунинг учун ҳам Марказий Осиёнинг олий даражадаги ҳукумат раҳбарлари 1993 йил 4 январ куни Тошкент шаҳрида имзолаган ҳужжатларида Қирғизистонда МОД учун «Энергетика» кўмитасини тузишга қарор қилдилар. Бу кўмита яқин келажакда МОДда ягона энергосистемани барпо қилишда муҳим роль ўйнайди. Қирғизистон электроэнергетика саноатининг истиқболи биринчи навбатда унинг дарё сувлари ресурсидадир.

Мисол. Қирғизистонда Норин (узунлиги 616 км), Талас (294), Чу (221), Қорадарё (189), Сариказ (165), Чотқол (144) ва бошқа ўнларча тоғ дарёлари катта энергетика қувватига эга. Бу дарёлар гидроресурси (электроэнергия)-заҳираси 15 млн.квт.га тенг. Биргина Норин дарёсини тилга олайлик. Унда мамлакатнинг миллионери-Тўхтагул ГЭС ишга тушган. Унинг қуввати 1,2 млн. квт. Мазкур ГЭСнинг ишга тушиши билан 19,3 млрд.

13-жадвал

Қирғизистон саноат тармоқларида маҳсулот ишлаб чиқариш.
(млн. миллий валюта билан)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Жами саноат	33,80	33,70	24,90	25,50	24,40	19,40
оғир саноат	14,90	15,20	10,90	10,30	11,50	10,10
ёқилғи эн-ка сан.	1,70	1,80	1,40	1,50	1,70	1,66
электрэнергетика	1,40	1,50	1,20	1,30	1,50	1,50
ёқилғи саноати	0,33	0,31	0,20	0,25	0,23	0,17
металлургия	1,50	1,50	1,40	1,20	1,50	1,20
кимё ва нефткимё	0,23	0,24	0,16	0,07	0,40	0,03
машинасозлик ва металлургияни қ/н.	8,30	8,50	5,40	5,00	3,80	3,20
ўрмон ва ёғочни қ/ ишлаш	0,50	0,60	0,50	0,40	0,20	0,14
қурилиш мат.сан.	1,50	1,50	1,00	0,70	0,90	0,70
енгил саноат	9,30	9,70	8,20	8,20	5,90	3,80
тўқимачилик	6,90	7,00	6,20	6,10	4,60	3,00
тикувчилик	1,70	2,10	1,50	1,50	0,70	0,40
пойафзал	0,70	0,70	0,50	0,49	0,36	0,27
озик-овқат	9,70	8,80	5,50	6,90	6,60	5,40
гўшт ва сут	2,20	0,02	1,40	1,30	1,30	1,10
балиқ	0,03	0,02	0,02	0,01	0,01	0,01
сан.да жами ўсиш						
жами саноатда	-1,3	-0,3	-26,1	2,4	-4,3	-20,5
оғир саноат	-3,7	2,0	13,3	-5,5	11,7	1,2
ёқилғи энергетика	-6,9	5,9	22,2	7,1	13,3	-2,4
электрэнергетика	-7,2	7,1	-20,0	8,3	15,4	0,0
ёқилғи саноати	-5,1	-6,1	35,5	25,0	-8,0	-26,1
металлургия	7,0	0,0	6,7	-14,3	25,0	-20,0
кимё ва нефткимё	3,2	4,3	33,3	-56,3	-42,9	-20,0
машинасозлик ва металлургияни қ/н.	-1,6	2,4	36,5	-2,4	-24,0	-15,8
озик-овқат сан.	4,1	-9,3	37,5	25,5	-4,3	-18,2

х/Статистический сборник, 1996 год. Государства бывшего Советского Союза, 21. Всемирный банк. Вашингтон, округ Колумбия, с. 259.

кубометр сув сигдирадиган Норин сув омбори ҳам барпо қилинди. Бу нарса мамлакат агросаноат комплексининг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатди.

Металлургия комплекси. Бу комплекс ҳам маҳаллий хомашё базасида ривожлантирилган. Комплекс сурма ва симоб, олтин ва уран, қурғошин ва рух ишлаб чиқаришга яхши ихтисослашган. Қирғизстон рангли металлургия саноати, (айниқса тоғ-саралаш фабрика ва комбинатлари, сурма ишлаб чиқариш, тоғ-металлургия комбинати, тўлиқ циклда ишлаётган Хайдаркен сурма заводи) комплекснинг ҳал қилувчи соҳаларидир. Қирғизистон рангли металлургия саноатининг анрим тур маҳсулотларини МОД ва бошқа давлатлар машинасозлик корхоналарига, хомашё тарзида экспорт қилади.

Машинасозлик комплекси. Қирғизистон машинасозлик комплекси 1930 йилларда трактор ва бошқа қишлоқ хўжалик машиналарини ремонт қиладиган корхоналар базасида таркиб топди. Аста-секин мамлакат машинасозлик саноати қудратли саноат корхоналарига эга бўлди. Станоксозлик, қишлоқ хўжалиги машинасозлиги, приборсозлик, электротехника машинасозлиги вужудга келди. Бишкек шаҳрида Марказий Осиё давлатлари учун аҳамиятли бўлган юк автомобил (йиғиш) заводи бор.

Тўқимачилик комплекси-мамлакат енгил саноатининг етакчи соҳаси ҳисобланади. Унда мамлакат саноат корхоналарида ишлайдиган жами ишчининг 25 фоизи банд. Енгил саноат корхоналари пахта толаси, ип-газлама, жун-газлама, кенаф-газлама, ипак-газлама, кийим-кечак, пўстин, пойабзал ишлаб чиқаради. Унинг корхоналари мамлакат ҳудуди бўйича бир текис жойлашган эмас, балки ута даражада марказлашгандир.

МИСОЛ. Бишкек шаҳрини мамлакат енгил саноатининг асосий маркази дейиш мумкин. Унда камвол-могут комбинати, кенаф йиғирув-тикув фабрикаси, ип-газлама комбинати, йиғирув ва тўқув фабрикаси, кун заводи, пойабзал, трикотаж фабрикалари жойлашган бўлиб, бу корхоналарда мазкур саноатнинг аксарият маҳсулоти ишлаб чиқарилади.

5. Қишлоқ хўжалик жуғрофияси: Ривожланишининг табиий омиллари, муҳим тармоқлари. Мамлакат қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун табиий-ресурс муҳим омил бўлиб майдонга чиқади. Шунинг учун ҳам турли-туман табиат манбаларига, ўзгача орографик хусусиятга, ўзгача ер фондига, туп-

роқ - иқлим шароити ва сув ресурсларига эга бўлган бу мамлакатда ва унинг турли хил жуғрофий минтақаларида қишлоқ хўжалиги ўзига хос соҳаларга ихтисослашгандир. Тоғли мамлакатда ер устининг ўнқир-чўнқирлар, сой ва даралар, қир ва адирлардан тузилганлиги, яйловзорлар иқлимий шароитининг ҳар хиллиги, деҳқончилик қилинадиган ерларнинг чегараланганлиги малакат қишлоқ хўжалигини бир меъёрда ривожлантириш имкониятини бермайдди. Аксинча уни ривожлантириш бобида бир неча муаммо бор.

1-МУАММО. Деҳқончилик қилинадиган ер фондининг чегараланганлиги. Бундай ҳолат жаҳондаги барча тоғли мамлакатларга хос жараёндыр. Бу нарсани МОД мисолида ҳам кўриш мумкин. Жумладан тоғли мамлакатлар Қирғизистон ва Тожикистоннинг шу жиҳатдан имкониятлари ва муаммолари бир-бирига ўхшашдыр.

1-МИСОЛ. Қирғизистон ва Тожикистон мамлакатларининг умумий ер фонди 19,8:14,3 миллион гектарни ташкил қилади. МОДнинг бу мамлакатлари қишлоқ хўжалигида фойдаланилаётган ерлар 10,1:4,2 миллион гектарга тенг. Шундан шудгор қилинадиган ерлар 1,4:0,9 млн.га, яъни икки қўшни мамлакатда умумий ер фондининг атиги 7,1:6,3 фоизига шудгор қилиб деҳқончилик қилинади.

2-МИСОЛ. МОДнинг юқорида тилга олинган ҳар икки мамлакатда шудгор қилинадиган майдоннинг аҳоли жон бошига нисбати жуда паст. Жумладан бу кўрсаткич Қирғизистонда 0,3 гектарни, Тожикистонда эса 0,17 гектарни ташкил қилади, холос. Айни пайтда Марказий Осиёнинг бу давлатларидаги аҳоли табиий ўсишдаги юқори кўрсаткич инobatга олинса регионлар олдида турган мазкур муаммонинг яна ҳам долзарблиги аён бўлади.

Шунинг учун ҳам Қирғизистон агросаноат мажмуини ривожлантириш ҳар бир гектар ердан унумли ва тежамли фойдаланишнинг тадбирлар мажмуасини ишлаб чиқариш тақозо қилади. Ўз навбатида мамлакат ҳудудининг мураккаб орография хусусиятлари ўзгача агрономик тадбирларини ишлаб чиқишни талаб қилади. Жумладан деҳқончилик доирасини кенгайтириш мақсадида тоғ ёнбағрларини узлаштириш бир томондан тоғ табиатига салбий таъсир кўрсатмасдан терраслаш ишларини олиб боришни, иккинчи томондан эса сув қувурлари ўтказишни кун тартибига қўяди.

2-МУАММО - мамлакат агроиқлим ресурсларидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш. Қирғизистоннинг иқлимий ресурслари унинг турли жуғрофий районларида кескин фарқ қилади.

Бу фарқ Шимолий ва Жанубий Қирғизистоннинг ўртасида кучлидир. Шимолий Қирғизистон ўз жуғрофий ўрнига кўра нисбатан юмшоқ иқлимли регион. У шимолдан ва шимолий-шарқдан эсадиган совук ва нам келтирувчи ҳаво массаларига очиқ. Жанубий Қирғизистон эса Фарғона водийси деб ном олган, турли жуғрофий томонлардан тоғлар билан уралган иссиқ иқлимли ўзига хос қишлоқ хўжалик райони дир.

Мустақил Қирғизистон ўз агросаноат мажмуини яқин келажакка режалаштирар экан, мазкур муаммоларни ижобий ҳал қилиши шубҳасиздир. Айниқса мамлакатнинг турли жуғрофий районларидаги агроиқлим хусусиятларини инобатга олиш мамлакат деҳқончилиги учун биринчи даражали ишдир.

Қирғизистон иқтисодиётида кўп тармоқли қишлоқ хўжалигининг улуши катта. Мамлакат қишлоқ хўжалигида чорвачилик етакчи роль ўйнайди. Бунинг асосий сабаби қишлоқ хўжалигига яроқли ерларнинг 85 фоизини яйловзорлар ташкил қилишидир. Қишлоқ хўжалигида етиштириладиган ялпи маҳсулотнинг 60 фоизи чорвачиликдандир. Қўйчилик, қорамолчилик, йилқичилик, чўчқачилик ва паррандачилик мамлакат чорвачилигининг етакчи тармоқларидандир.

Мисол. Қўйчилик чорвачиликда муҳим тармоқ. Кенг яйловзорларга ва юмшоқ табиатга мослашган майин ва ярим майин толали жун берадиган қўйчилик мамлакатнинг шимолий ва марказий районларида яхши ривожлантирилган. Бу районларда ҳар 100 гектар қишлоқ хўжалигига яроқли майдонга 140 бош қўй тўғри келали. Ўз навбатида унинг бошқа районларида бу кўрсаткич 40-80 бошга тенг. Мамлакатда ишлаб чиқариладиган сифатли жун толаларидан йилига 30 миллион донга эркак в аёллар учун костюм тикиш мумкин.

Қирғизистон қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида аҳамияти жиҳатидан 2-ўринда деҳқончилик ва боғдорчилик туради. 1996 йилда мамлакатда жами экин майдони 1,4 миллион гектарни ташкил қилди. Шунинг 49,6 фоизига дон-дуккакли экинлар, 11,9 фоизига техника экинлари, 3,4 фоизига картошка ва сабзавот, 35,1 фоизига эса хашаки экинлар экилди. Мамлакатда буғдой, маккажўхори, шולי, пахта, кўкнори, тамаки, қанд лавлаги, картошка, сабзавот кўп экилади. Шунингдек, Қирғизистон мева ва узумни кўп етиштиради. Техника экинларидан

14-жадвал.
ҚИРҒИЗИСТОН ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИГИ*.

И И Л Л А Р

	1990	1991	1992	1993	1994	1995
А. Қишлоқ хўжалик маҳсулот етиштириш, минг т.						
қ/х ялли маҳс.	20		43 363	2,991	6,933	9,571
шундан а/. ўсим-лик. маҳс.	8		17 206	1,186	3,651	4,764
дон	3		3 64	—	889	1,267
картошка	1		5 19	—	523	1042
сабзавот	1		3 11	—	497	677
мева	0		1 3	—	44	228
узум	0		0 1	—	37	45
пахта	0		1 14	—	214	387
б/. чорвачилик маҳс.	12		12 157	1,806	3,882	4,807
Б. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш (ўсимликшунослик), (млн. миллий валюта)						
тоза дон	865		795 880	843	582	582
пахта	315		235 235	200	215	—
картошка	350		370 345	295	296	—
сабзавот	775		635 570	346	351	—
мева	405		330 325	125	200	—
узум	100		70 75	21	41	—
В. Ҳосилдорлик гектаридан кг.						
дон	2,800		2,470 2,630	2,420	1,700	1,810
кузги буғдой	2,540		2,270 2,680	2,600	1,950	2,090
баҳори буғд.	1,710		2,010 1,890	1,940	1,360	1,460
жавдар	2,100		1,550 1,760	2,240	1,830	1,970
шоли	1,790		1,550 1,870	1,110	1,420	1,750
пахта	2,730		2,450 2,440	1,420	2,020	2,240
қанд лавлаги	16,850		15,670 11,330	18,820	11,620	12,310
картошка	13,600		13,600 12,380	10,760	8,970	9,900
сабзавот	19,600		17,970 15,340	13,970	11,520	10,300
мева	4,120		2,690 3,540	1,420	2,010	2,110
узум	6,320		4,530 5,060	1,590	2,560	2,960
макка/масс учун/	30,130		27,260 22,870	20,170	12,800	12,140

х/Статистический сборник, 1996 год. Государства бывшего Советского Союза, 21. Осемирный банк. Вашингтон, Округ

15-жадвал

Қирғизистон чорвачилиги ва маҳсулот етиштириш

	Й И Л Л А Р					Усиш: 1995 й 1990 й. фоиз
	1990	1991	1992	1993	1994	
А. Чорва моллари: туёқ сони, минг бош						
Йирик шохли моллар	1,205 1,190		1,112 1,062		920 869	138,7
шу жумладан: со- фин сигирлар	506 519		515 511		481 471	107,4
Чўчқа	393 358		247 169		118 114	29,0
Қўй ва эчки жумладан эч.	9,545 9.107 428 418		8,362 6,972 380 350		4,783 3,899 293 376	40,8 87,8
Йилқи	313 321		313 322		299 308	98,4
бошқа ч. мол	13,915 10,571		10,42 6,816		2,208 2,032	14,6
Б. Чорва маҳсулотлари етиштириш, минг тонна.						
Гўшт	254 229		228 214		197 176	69,3
Мол гўшти	91 88		88 88		82 74	81,3
Чўчқа гўшти	41 33		36 25		18 15	36,6
Қўй гўшти	77 71		70 82		76 70	90,9
парранда гўшти	33 29		22 9		7 5	15,15
бошқа гўшт м.	12 9		12 10		14 12	100
сут(минг т.)	1,185 1,131		961 946		872 864	72,9
тухум(млн,д.)	714 650		591 389		202 149	20,9
жун(минг т.)	99 37		34 31		21 15	38,5

х/ Статистический сборник, 1996 год. Государства бывшего Советского Союза, 21. Всемирный банк. Вашингтон, Округ Колумбия. с. 257.

кўкнори етиштириш Марказий Осиё учун ягона деҳқончилик тармоғидир.

Мисол. Доривор кўкнори асосан Қирғизистоннинг Иссиққўл чўкмасида қул буйида махсус ихтисослашган хўжаликларга экилади. Бу экин қуёшли кунларни, мўтадил иқлимий шароитни, шамолнинг тез-тез алмашилиб туришини ёқтиради. Бундай табиий шароит эса Иссиққул буйларида, Тянь-Шан тоғларининг ички қисмидаги водийларда муҳайё. Доривор ўсимлик кўкнори новча (1,2-1,8 м) бўлади. Кўкнори етиштириш ишлари асосан қўлда бажарилади. Унинг ҳосили-қорадори химия-фармацевтика саноатида ишлатилади.

Қирғизистоннинг саноатида бўлганидек, унинг қишлоқ хўжалиги ҳам қайта қуришнинг катта қийинчиликларига дуч келди. Қишлоқ хўжалиги тармоқ тузилишидаги ўзгаришлар, уни техника воситалари, моддий ресурс билан, ҳамда малакали кадрлар билан таъминлашдаги қийинчиликлар ялпи маҳсулот етиштириш ҳажмига салбий таъсир кўрсатди. Мамлакат агросаноат мажмуида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини хорижий технология асосида қайта ишлашни йўлга қўйиш млн.млн., миллий валютани сарфлашни тақозо этмоқда. Шунинг учун мамлакат АСМда мамлакат қишлоқ хўжалигининг кўрки бўлган чорвачиликда иқтисодий кўрсаткичлар аҳоли эҳтиёжий даражасидан анча паст. Мамлакат қишлоқ хўжалигидаги орқага чекинишлар айниқса 1990—1995 йилларда яққол кўзга ташланди (14 ва 15 жадваллар).

6. ТРАНСПОРТ ЖУГРОФИЯСИ: МУҲИМ МАГИСТРАЛЛАРИ. Тоғли мамлакат Қирғизистон транспортида (айниқса унинг ички алоқасида) автомобиль транспортининг аҳамияти бирламчи. Мамлакатнинг ичкарасида ташиладиган юкнинг 88 фоизи автомобиль транспортида ташилади. Автомагистралларнинг умумий узунлиги 39,2 минг км. Бу кўрсаткич Туркменистонникидан 20,1 минг км. кўп. Ёки бу кўрсаткич ҳар бир минг км. км.га тақсим қилинганда МДҲга аъзо бўлган давлатлар ўртача кўрсаткичидан 22 км.га кўп. Мамлакат ҳудудидан (унинг ички маъмурий районларини бирлаштирувчи) кўпдан-кўп автомагистраллар ўтказилган. Йирик автомагистраллари: Бишкек-Рибачье-Норин-Торугарт-Бишкек-Ош; Ош-Гулча-Саритопи. - Хороғ, Бишкек-Рибачье-Қоракал, Бишкек-Тошкент, Бишкек-Олмата, Мазкур автомагистраллар Қирғизистон давлати ички юк ва пассажир ташишида муҳим аҳамият

га эга бўлиб қолмасдан, балки унинг Марказий Осиё давлатлари ва Хитой билан иқтисодий ҳамда маданий алоқасида катта ўрин тутади.

1-МИСОЛ. Бишкек-Ош магистрали. Буюк Қирғиз тракти деб ном олган мазкур автомобиль йўлининг қурилиши мамлакатнинг икки (Шимолий ва Жанубий) қутбини бирлаштирувчи муҳим йўл булди. Унгача автомобилда бутун Фарғона водийси ҳамда Тошкент воҳаси орқали Ошдан Бишкекга 1200 км йўл босиларди. Бу масофа мазкур магистрал қурилиши билан икки марта қисқарди ва мамлакатнинг ички юк ва пассажир ташишида бурилиш ясади.

2-МИСОЛ Ош-Хороғ йўли. Мазкур магистралнинг қурилиши Тожикистоннинг тоғли районлари билан қирғизларнинг азал-азалдан мавжуд бўлган алоқаларини кучайтиради. Бишкек Торугарт йўлининг қурилиши Хитойнинг Қошқор шаҳрига чиқиш имкониятини яратди.

Қирғизистон тоғли мамлакат бўлишига қарамасдан унинг транспортда темир йўлнинг ҳам аҳамияти катта. Мамлакат ҳудудида қурилган темир йўлларнинг умумий узунлиги 376 км. Бу кўрсаткич бўйича Қирғизистон МОДда охириги ўринда туради. Темир йўл транспортининг ҳам ички ҳам ташқи алоқада аҳамияти бор. Мамлакат темир йўл транспорти Бишкек-Рибачье (мамлакат ичкарасида) Ош-Андижон, Тошкент-Чимкент-Жамбул-Бишкек (ўзга мамлакатлар орқали унинг шимолий ва жанубий районлари) орқали ўтган. —Мамлакатда сув, қувур ва ҳаво транспортлари ҳам яхши ривожланган.

Қирғизистон ривожланган транспорт тармоқлари орқали хорижий давлатлар ва биринчи навбатда Марказий, Осиё давлатлари билан ҳар томонлама алоқалар қилади. Бу алоқа айниқса Ўзбекистон, Қозоғистон ва Тожикистон билан мустақамдир. Ушбу давлатлар билан мавжуд бўлган темир йўл ва автомобиль транспортдаги алоқа яқин келажакда МОДда ягона транспорт системасининг барпо бўлишига асос яратади.

Мамлакат транспорт воситалари орқали ўзидан нефть, кўмир, рангли ва қодир металллар, машина ва асбоб ускуналар, жун толаси, хар хил газлама, пойабзал, озиқ-овқат ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотларини чиқаради. Ўз навбатида у хориждан кўмир, нефть маҳсулотлари, машина, қора металл, минерал ўғит, дон ва бошқа маҳсулотлар олади.

7. ИЧКИ РАЙОНЛАРИ. У Шимолий ва Жануби-Ғарбий Қирғизистон иқтисодий районларига бўлинади.

ШИМОЛИЙ ҚИРҒИЗИСТОНнинг ҳудуди 126,5 минг кв.км, аҳолиси 2350 минг киши. У Чу, Талас водийларини, Иссиқ-қўл чуқмасини ва шартли равишда Марказий ҳамда Ички Тянь-Шанни ўз ичига олади. Районнинг ҳалқ хўжалиги яхши ривожланган. Район иқтисодиётида машинасозлик, металлни қайта ишлаш, тўқимачилик, озиқ-овқат саноатлари етакчилик қилади. Бишкек шаҳри шу районда жойлашган мамлакатнинг йирик саноат марказидир. Унда автомобилсозлик, қишлоқ хўжалиги машинасозлиги, электротехника саноати, енгил ва озиқ-овқат сансат тармоқлари жойлашган. У фан ва маданият маркази ҳам. Шимолий Қирғизистонда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши ҳам яхши ривожланган. Унинг дарё водийлари, чуқма ва пастқам ерларида деҳқончилик (донли экинлар, тамаки, кўкнори, қанд лавлаги, мевачилик), тоғли зонасида эса яйлов чорвачилиги ривожланган.

Жануби-Ғарбий Қирғизистон асосан Ош вилояти ҳудудини ўз ичига олади. Унинг ҳудуди 72 минг кв.км, аҳолиси 2150 минг киши. Районда қишлоқ хўжалиги интенсив ривожланган. Пахта ва пилла, дон ва шолі, мева ва узум, полиз ва сабзавот, сут ва гўшт етиштириш район қишлоқ хўжалигининг ихтисослашган тармоқларидир. Районнинг нисбатан жанубда жойлашганлиги, тупроқ-иқлим шароитининг қулайлиги деҳқончиликнинг барча соҳаларидан иқсори ҳосил олиш ва чорва моллари маҳсулдорлигини ошириш имкониятларини яратган.

МИСОЛ. Пахтани олайлик. Мамлакатда етиштириладиган жами пахта шу районда ишлаб чиқарилади. У йилига 70-75 минг тонна пахта ялпи ҳосили етиштиради. Пахта ҳосилдорлиги гектарига 23,5 центнерга тенг. Бу кўрсаткич Марказий Осиёнинг йирик пахтакор давлати Ўзбекистонники билан тенгдир.

Район саноатида кўмир (айниқса унинг Тошкўмир, Қизил-Қия ҳавзаларида), газ, нефть, симоб, сурма қазиб олиш ва қайта ишлаш, шунингдек енгил ва озиқ-овқат саноати етакчилик қилади.

8. АТРОФ МУҲИТНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ВА ЭКОЛОГИК МУАММОЛАРИ.

Бу муаммо Марказий Осиёдаги барча халқлар ва давлатлар учун бир хил аҳамиятли ва бир хил долзарб мавзудир. Қирғизистонда табиат манбаларига муносабатни олайлик. Унинг қайси қисмида кон-қазиб олиш ва қайта ишлаш саноати мав-

жуд бўлса, уша ерда ўйдим-чуқурлар, ташландиқ тоғ жинсларининг уюмлари, кўндан-кўп машина йўллари, пайхон қилинган ландшафт кўзга ташланади. Ёки Иссиқкўлли олайлик. У аерлар мобайнида мамлакат табиатининг кўрки, мўжизаси «жеңева»си эди. Эндичи?! Ундан, унинг атроф-теварак табиатидан дам олиш, маданий ҳордиқ чиқариш мақсадида пала-партишлик билан ўнларча дам олиш зоналари, шифохоналар қурилди. Натижада мовий кўл сувидан, унинг атроф-муҳитидан фойдаланиш салбий оқибатларга олиб келди. Вазият шу даражага бордики, эски империянинг ҳарбий бошлиқлари махаллий раҳбариятнинг фикри билан ҳисоблашмасдан кўл бўйида ҳарбий полигон қурдилар. Натижада кўл сувининг ифлосланиши, атроф - муҳит ландшафтнинг оёқ ости қилиниши кескинлашди.

Эндиликда мамлакатда табиатга муносабат ўзгармоқда. Мустақил Қирғизистон давлати табиат муҳофазасига, экологик муҳитни яхшилашга қаратилган ҳужжатлар қабул қилди. Мамлакат парламенти (1992-1996 йиллар)да табиат муҳофазасига оид махсус қарорлар қабул қилди. Жумладан, Қирғизистон табиатининг ҳар бир компоненти (ва биринчи навбатда Иссиқкўл, табиати)ни муҳофаза қилишнинг узоққа мўлжалланган дастури ишлаб чиқилган.

Бу дастурда Қирғизистон табиатини асл ҳолига келтириш, унинг ноёб ўсимлик ва хайвонот оламини сақлаб қолиш, тоғ табиатини оёқ ости қилишга йўл қўймаслик ва Иссуқкўл региони табиатини муҳофаза қилиш билан боғланган комплекс тадбирлар ишлаб чиқилган.

Амалий иш: 1. Қирғизистоннинг ички районларини контур харитага тушириш ҳамда улар хўжалигида фарқлар тавсифини ёзиш:

2. Ўзбекистон-Қирғизистон-Хитой автомагистралининг қурилишини ва Қирғизистон халқ хўжалиги учун аҳамиятини баён қилиш.

ТАЛАБАНИНГ БИЛИМ ВА МАЛАКА МЕЗОНИ:

ТАЛАБА:

- муҳим фойдали қазилмаларнинг жуғрофий тарқалишини, мустақиллик йилларида улардан фойдаланиш кўламининг кўпайиши ҳолатини;

- Қирғизистоннинг тоғли ҳудудидан бошланадиган йирик дарёларни. уларнинг тўйиниш манбаларини, гидроэнергетика имкониятларини;

- Ўзбекистон-Қозоғистон-Қирғизистон-Тожикистон давлатлараро таркиб топган «ЯГОНА ИҚТИСОДИЙ МАҚОН»нинг моҳиятини ва унинг кўп қиррали иқтисодий, савдо-сотиқ, техникавий алоқалари аҳамиятини:

- Иссиқкўл кулини, унинг пайдо бўлиши ҳақидаги тарихий маълумотларини, Иссиқкўлнинг курортологик аҳамиятини;

- регион халқ хўжалигини, унинг етакчи соҳаларини;

- регион агросаноат мажмуини. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлайдиган саноат тармоқларини;

- регион яйлов чорвачилигини, унинг «анъанавий» соҳа эканлигини;

- регионда юз берган кескин экологик вазиятни, бу борада ечимини кутаётган масалаларни;

- Иссиқкўл регионида юз берган экологик инқирозни, унинг олдни олиш соҳасида қилинаётган ишлар кўламини;

- Қирғизистоннинг ташқи иқтисодий алоқаларини; унинг Марказий Осиёда тутган ўрнини;

- Қирғизистон-Ўзбекистон муносабатларини, орада таркиб топган ва ривожланиб бораётган иқтисодий алоқалар кўламини билиши лозим.

8-боб,

ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

Ҳудуди 2717,3 минг кв.км.

Аҳолиси 16900 минг киши

Пойтахти - Остана шаҳри.

1. ҲУДУДИ, ЧЕГАРАЛАРИ, ЖУҒРОФИЙ ҲУҶУМАТИ ДАВЛАТ ТУЗУМИ.

Қозоғистон ҳудудининг катталигига кўра Сайёрадаги йирик давлатлардан бирidir. Шу жиҳатдан у Марказий Осиёда биринчи, МДҲда иккинчи ўринда туради. Қозоғистоннинг ер майдони Тожикистон давлатиникидан 19 марта, Озарбайжонникидан 31 марта, Ўзбекистонникидан эса 6,07 марта катта. Қозоғистон ҳудудига Афғонистондай давлатдан 4 тасини, Ироқдан 6 тасини, Камбоджадан 15 тасини ва Ливандай мамлакатдан эса 261 тасини жойлаштириш мумкин.

Қозоғистон Республикасининг чегараси ғарбда Волга дарёсининг Каспий денгизига қўйилиш жойидан, шарқда эса Олтой тоғларигача 2995 км., га, шимолда Ғарбий Сибирь текисликларидан, жанубда эса Тянь-Шан тоғларигача 1600 км. масофага чўзилган. Қозоғистон ҳудудининг жуғрофий томонлар бўйлаб бундай чўзилганлиги унинг табиати хилма-хиллигини ва табиий бойликларининг кўп хиллигини ва бинобарин шу асосда иқтисодиётдаги кўп хил йўналишини белгилаб берган.

Қозоғистоннинг жуғрофий ўрни унинг ички тараққиётида ривожланишнинг муҳим жуғрофий омилли бўлиб юзага чиқади. Унинг шимолий, шимоли-ғарбий, шимоли-шарқий томонидан бепоён Россия давлати билан чегараланганлиги Қозоғистон-Россия давлатларининг кўп қиррали алоқаларида муҳим ўрин тутаяди. Қозоғистоннинг ғоят катта чегараси Марказий Осиё давлатлари орқали ўтади. Қозоғистоннинг бошқа Марказий Осиё давлатлари (МОД) билан яқинлиги, яхлитлиги, ҳудуди бирлиги, халқларининг қондош, жондош эканлиги, янги ҳаёт қуришда қўлни-қўлга бериб ҳаракат қилишни, ҳар жиҳатдан алоқаларини ривожлантиришни тақозо қилади. Унинг жануби-шарқдаги Хитой билан ўтган чегараси эса Осиёнинг буюк икки давлати учун бир хил маънодаги аҳамиятлидир.

Қозоғистон ўз жуғрофий ўрнига ва ўз чегараларига кўра

16-жадвал
Қозғоғистон аҳолиси ва унинг бандлик даражаси (минг киши)*

	Й И Л Л А Р						Усиш: 1995 й 1990 й нис. %
	1990	1991	1992	1993	1994	1995	
Жами аҳоли	16,618	16,761	16,892	16,913	16,870	16,607	99,9
шундан эркак-лар	8,057	8,116	8,204	8,218	8,199	8,068	100,13
аёллар	8,561	8,605	8,688	8,695	8,671	8,539	99,7
ш. аҳолиси	9,523	9,606	9,713	9,655	9,491	9,270	96,9
қишлоқ аҳолиси	7,095	7,115	7,179	7,258	7,379	7,337	103,4
Усмирлар	5,573	5,559	5,574	5,533	5,467	5,334	95,7
мех. ёшида.	9,157	9,226	9,335	9,356	9,359	9,231	100,6
кексалар	1,870	1,936	1,983	2,024	2,044	2,042	109,2
Жами мех. рес.	9,262	9,331	9,368	9,380	9,240	9,153	98,8
аҳолининг бандлик даражаси	7,563	7,494	7,356	6,926	6,579	6,548	86,6
кооперативларда	241	185	98	43	344	169	66,0
ИТД	12						
шахс. хуж.кор	275	16	24	12	541	1,069	890
Фермер хўжал.	1310		337	349	—
Ўқувчилар	759	5	39	49	69	102	1020
моддий и/ч	5,405	763	734	701	671	625	82,3
қишлоқ ва ўрмон хўжалиги	5,307	1,726	5,187	4,752	4,673	4,682	86,6
сан. ва қур.	2,447	2,304	2,230	1,925	1,683	1,453	59,3
шундан саноатда	1,539	1,533	1,490	1,305	1,201	1,098	70,7
бошқа тармоқларда	908	771	740	620	482	364	40,1
номоддий и/ч	2,158	2,187	2,169	2,174	1,909	1,864	86,4

*/ Статистический сборник, 1996 год. Государства бывшего Советского Союза, 21. Всемирный банк. Вашингтон, Округ Колумбия, С. 190.

темир йул, автомагистраллардан ташқари бевосита денгизга, катта сув (даре) йулига чиқиш имкониятига эга. У ушбу имкониятлари орқали дуненинг кўпгина давлатлари билан алоқа қилади. Республика жуғрофий ўрнидаги яна қулайлик мамлакат ҳудудининг транзитлик аҳамиятидир. У Туркменистон, Ўзбекистон, Тожикистон, Қирғизистон мустақил давлатларининг Россия билан иқтисодий алоқаси учун шундай аҳамиятлидир.

Қозоғистон Республикаси тинчликсеварлик сиёсатини олиб бораётган демократик мустақил давлат. У 1991 йилнинг августда ўз мустақиллигига эришди. Мамлакат ҳудуди маъмурий жиҳатдан 17 вилоятга ва иқтисодий жиҳатдан 5 та районга бўлинади. Қозоғистоннинг ўз Конституцияси, қонун чиқарувчи, Парламенти, ижро этувчи Вазирлар маҳкамаси бор. Уни Президент бошқаради. Президентни Конституцияга мувофиқ беш йил муҳлатга умумхалқ сайлайди. Қозоғистоннинг ҳозирги Президенти Нурсултон Назарбоев 1991 йилда умумхалқ томонидан сайланган.

2. АҲОЛИСИ: СОНИ, ТАҚРОР ИШЛАБ ЧИҚАРИШ, АҲОЛИ МИГРАЦИЯСИ, МИЛЛИЙ ТАРКИБИ, ЖОЙЛАШИШИ. Қозоғистонда аҳолининг шаклланиши, кўп миллатлилиги, ҳудудий жойлашиши ўзига хос хусусиятларга эга. Бу нарса мамлакат ҳудудининг ўзлаштирилиши ва мавжуд табиат ресурсларининг ишга туширилиш босқичлари билан боғлиқ кечган объектив жараёндир.

У аҳолининг сони буйича МДҲга аъзо бўлган давлатлар ўртасида тўртинчи Марказий Осиёда эса иккинчи ўринда туради. Бироқ Қозоғистон аҳолининг зичлиги жиҳатидан МОДда энг охириги ўринда туради. Аҳоли зичлиги Қозоғистонда ҳар бир км.км.га 6 киши тўғри келади. Бу кўрсаткич Туркменистонда 8,2 кишини, Қирғизистонда -21,5, Тожикистонда -33, Ўзбекистонда -50,5, Озарбайжонда эса 81 кишини ташкил қилади.

Қозоғистонда аҳолининг табиий ўсиши Марказий Осиёнинг бошқа давлатларига нисбатан анча паст. Масалан, 1989 йилда аҳолининг табиий ўсиши 1979 йилга нисбатан Қирғизистонда -122, Туркменистонда -128, Ўзбекистонда -129, Тожикистонда -134 фоизни ташкил қилгани ҳолда, бу кўрсаткич Қозоғистонда атиги 113 фоизга тенг бўлди. Аҳоли табиий ўсиши мустақилликнинг дастлабки (1990-1995) йилларида салбий кўрсаткичга эга бўлди. У 1990 йилда 16618 минг кишини

ташқил қилган бўлса, 1995 йилда 16607 минг кишига тушиб қолди. (16-жадвал). Бу хил ҳолатнинг асосий сабаби, аҳоли миллий таркибининг ниҳоят даражада кўп хиллиги ва уз навбатида маҳаллий аҳоли сонининг нисбатан камлигидандир. Натижада мамлакатда аҳолини такрор ишлаб чиқариш МОД-нинг бошқа давлатларига нисбатан секинлик билан кечмоқда.

Қозоғистон аҳоли миграциясининг уясидир. Лоақал у яқин ўтмишда шундай бўлиб келди. Бир томондан «Қозоқ магнитка» номини олган Марказий Қозоғистондаги кон қазиб олиш саноати, рангдор ва қора металлургия, ёқилғи-энергетика саноати комплексларининг барпо қилиниши, иккинчи томондан

Қозоғистоннинг шаҳарларига хос хусусият: уларнинг нисбатан ёшлиги, кичиклиги, аксариятининг асримизда барпо қилинганлигидир. Уларга хос жиҳатлар: биноларининг 3-4 қаватли эканлиги, темир-бетон блокларидан кўтарилганлиги, нақшга камбағаллиги, планировкаларининг бир-бирига ўхшашлиги, марказий кўчаларига саноат корхоналари билан ён-ма-ён магазин, маиший хизмат кўрсатиш биноларининг кўп жойлашганлиги.

Йирик шаҳарлари эса кўп қаватли биноларнинг кўплиги, шаҳар биноларининг ички ва ташқи қисмига мрамар тошлардан сайқал берилганлиги билан ажралиб туради. Йирик шаҳарларнинг марказий кўчаларида хибсонлар кўп, дов-дарахтлар ҳам. Шаҳар марказида бошқарув ташкилотлари, маданий муассасалар, илмий-тадқиқот илмгоҳлари, ҳукумат уйлари жойлашган бўлади. Қозоғистоннинг пойтахти ва вилоят марказлари шундай шаҳарлардир.

Эса шимолий Қозоғистонда «кўрик ўлка» номини олган 24 млн. гектар қуруқ ва бўз ерларнинг ўзлаштирилиши, 50, 60, 70-йилларда Россиянинг Марказий районларидан, Украина ва Беларусдан Қозоғистонга ёшларнинг дарёсимон оқиб келишига сабабчи бўлди. «Қозоқ магнитка» сини яратишда ва «қўриқ ўлка» ни ўзлаштириш учун келган ёшлар аста-секин Қозоғистоннинг ўтроқ аҳолисига айланди. Шу алпозда аҳоли миграцияси мамлакат аҳолиси таркибига ҳаётий ўзгаришларни олиб кирди.

Қозоғистон кўп миллатли давлат. Бу ерда юздан ортиқ миллат ва этнос вакиллари яшайди. Умумий аҳолининг 43 фон-

зини қозоқлар, 37,7 фоизини руслар, 8,2 фоизини украин ва белоруслар; 5 фоизини немислар ташкил қилади. Мамлакатда ўзбек, татар, уйғур, корейс ва бошқа миллат вакиллари ҳам яшайди.

Қозоғистоннинг туб аҳолиси қозоқлар. «Қозоқ» сўзининг келиб чиқиши ханузгача ўзининг илмий талқинини топган эмас. «Қозоқ» сузи турк тилида «эркин»дан олинган деб тахмин қилинади. У этник келиб чиқишига кўра XV асрдаёқ ишлатилган. Қозоқлар жанубий Сибирдаги монголоидлар типига кирадиган турк тилида сўзлашувчи қабиладан келиб чиққан. Қозоқларнинг тана тузилиши: қора сочли, қора ва озгина қисик кузи, пашмоқ бурни, кенг ялпоқ, юзи, баланд бўлмаган ва калтабақай бўйи уларнинг монголоид қабиласига оидлигини тасдиқлайди. Қозоқлар ташқи кўринишидан, турмуш тарзи ва маданияти, жиҳатидан қирғизларга жуда яқин. Шунингдек, турк тилида гаплашадиган ўзбек, татар, туркман, турк, озарбайжон миллатлари ҳам қозоқ тилини яхши тушунади.

Мамлакат аҳолиси ҳудудий ва миллий жиҳатдан нотекис жойлашган. Қозоқлар мамлакатнинг ҳамма қисмида яшайди. Улар айниқса жанубий ва ғарбий Қозоғистонда кўп тарқалган. Маҳаллий халқ қишлоқ ишлаб чиқариши (ва биринчи навбатда чорвачилик) билан шуғулланади. Шимолий Қозоғистонда эса аҳолининг атиги 20 фоизини қозоқлар ташкил қилади. Руслар шаҳарларда яшайди. Шунингдек, рус ва украинлар шимолий ва шарқий Қозоғистонда зич жойлашган.

Қозоғистоннинг мустақиллигига эришиши билан аҳолининг жуғрофий тарқалишидаги зикр килинган тафовутлар барҳам топмоқда. Маҳаллий миллат вакиллари мамлакатнинг ҳамма қисмида ҳал қилувчи кучга айланиб бормоқда ва уларнинг табиий ўсиш сони жиҳатдан улуши ошмоқда. Ишлаб чиқаришнинг барча жабҳаларида қозоқ мутахассисининг ҳиссаси ортиб борапти. Уз навбатида қозоқ тили давлат тили деб тан олинди. Қозоғистонда янгидан бунёд қилинаётган хўжалик объектларида ишлаш учун ташқаридан мутахассис жалб қилиш янгича тус, янгича мазмун олди. Қозоғистон ўз мустақиллигини кўлга киритгач, хорижий мамлакатлар мутахассислари билан йирик саноат объектларини қуриш, кон-қидирув ишларини олиб бериш ва бошқа соҳаларда ҳамкорлик қилиш йўлига ўтди. Шу кеча-кундузда Қозоғистон ҳудудида қўлни-қўлга бериб ишлаётган америкаликлар, араблар, японлар, хи-

тойликлар ва бошқа бу юрт учун янги бўлган миллат вакилларини кураб. Эндиликда улар Қозоғистон Республикасида янги жамият қуришга салмоқли ҳисса қўшмоқдалар.

Қозоғистонда шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг нисбати шаҳар фойдасига ўзгариб бормоқда. Мамлакатда шаҳарлар сони ҳам тез ўсмоқда. 1969 йилда Қозоғистонда 75 шаҳар, 168 шаҳар типидagi аҳоли манзилгоҳлари бўлган бўлса, 1989 йилга келиб уларнинг сони 84:209 га етди.

Мисол. Олмата Қозоғистоннинг йирик ва энг гўзал шаҳри. Унда 1 миллион 300 минг киши яшайди (1998 йил). Шаҳар мамлакатнинг чекка қисми - чўққиси 4973 метр баландликка ега бўлган Қунгай Алатаунинг шимолий ён бағрида жойлашган. Шаҳарнинг ҳудуди ампитеатр кўринишли, юмшоқ табиатли, ўсимликлар оламига бурканган, хушманзара. Олмата тарихий шаҳар. У 1921 йилгача Вэрний (Ишонч) деб юритилган. Академик В. В. Бартольднинг таъкидлашича шаҳар қадимда караван йўлида қад кўтарган. Биринчи қозқ олими жуғрофийон Чокан Валихонов «Олма-Ота катта йўл (караван йўли демоқчи - А. Р.) бўйида ўзининг савдоси ва манзилгоҳ тарзидаги хизмати билан маълум эди» деб ёзади. Бугунги Олмата ўз планировкаси, биоларининг нақши, архитектураси, кўчаларининг раволиги, сердарахтлиги, бекат ва шохбекатларининг мафтункорлиги, хиёбонларининг кўплиги билан ажралиб туради. Олмата шаҳрига келиб, унинг кўча ва шохкўчаларини кезиб ўрмонзорга кирдим, гулзорга кирдим дейсиз. Унинг йўл-бўйларига дарахт: арча, чинор, туя, терак, мажнунтол шу қадар кўп экилганки, сиз турист бўлиб истаган уйни суратга олишда қийналасиз, сизга дарахтлар йўл бўрмайди.

Бугунги Олмата Қозоғистоннинг энг йирик, миллионер, саноатлашган, маданият ўчоқларига бурканган, мамлакатнинг маъмурий ва бошқарув муассасалари жойлашган шаҳар. Унда оғир индустриянинг электротехника, металл кесадиган станоклар, металл қуядиган завод ва комбинатлари, энгил саноатнинг ил-газлама комбинати, йигирув, тўқув фабрикалари, гилам тўқиш, мебель тайёрлаш, консерва ва вино тайёрлаш саноат корхоналари ишлаб турибди. Олмата мамлакатнинг энг йирик маданият, илм-маърифат маркази. Унда Республика Фанлар Академиясининг унлаб илмий-тадқиқот институтлари, муаммоли лабораториялар, олий ва ўрта махсус ўқув юртлари ишлаб турибди.

Қозоғистонда қишлоқ аҳолиси потекис жойлашган. Унинг асосий қисми шимолий, шарқий ва жанубий Қозоғистондадир. Марказий ва ғарбий Қозоғистонда эса қишлоқ аҳолисининг зичлиги 10 марта кам. Шимолий Қозоғистонда аҳоли манзилгоҳлари йирик ва ихчам бўлиб, кўпинча дарё ва кўл бўйларида қад кўтарган. Шарқий ва Жанубий Қозоғистонда аҳоли манзилгоҳлари воҳаларда дарё водийлари ва тоғ ёнбағирларида учрайди. Марказий ва Ғарбий Қозоғистон чўллари аҳоли манзилгоҳлари асосан кичик-кичик овуллардан иборат. Улар одатда чучук кўл бўйларида қад кўтарган.

3. Хўжалигининг умумий таърифи: Қозоғистон Марказий Осиёнинг энг йирик давлати. Қозоғистон халқ хўжалиги кўп тармоқли ва ҳудудий потекис ривожланган. Унинг саноат ишлаб чиқаришида энергетика, қора ва рангли металлургия, машинасозлик, қурилиш материаллари, енгил ва озиқ-овқат саноати тармоқлари етакчилик қилади. (17-жадвал). Қозоғистон ҳудудининг табиий ресурс-фойдали қазилмаларга ниҳоят бойлиги бу ерда тоғ-кўн саноатининг ривожланишини таъминлаган. Ҳудудининг катталиги, унинг турли жуғрофий томонларининг бир-биридан кескин фарқ қилиши мамлакат саноат ишлаб чиқариши ихтисослашувига кучли таъсир курсатган.

Мисол. Шимолий Қозоғистонда қишлоқ хўжалик машинасозлиги, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари (ун, ёғ, сўт, гўшт)ни қайта ишлаб чиқариш, қазиб олиш (кўмир, туз, темир рудаси, олтин) саноати ривожланган. Шарқий Қозоғистонда энергетика, металсозлик, кабель ишлаб чиқариш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш саноати ривожланган ва ҳоказо.

Қозоғистон халқ хўжалигида қишлоқ хўжалигининг аҳамияти катта. Дончилик ва биринчи навбатда товар аҳамиятли бугдой етиштириш, чорвачилик ва биринчи навбатда яйлов чорвачилиги, мевачилик, шоли, қанд лавлаги, сабзавот етиштириш унинг етакчи соҳалари ҳисобланади. Қозоғистон ўз «қўриқ ўлка»си ва унда етиштирадиган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан ҳақли равишда фахрланади.

МИСОЛ. Шимолий Қозоғистон шартли равишда «Кўрик ўлка» ҳам деб юритилади. Ундан 1955-1960 йилларда 24 миллион гектар қўриқ ва бўз ерлар ўзлаштирилди. Янгидан деҳқончилик учун ўзлаштирилган ерларда юзлаб дон (бугдой) кор давлат хўжаликлари ташкил қилинди. Ўта даражада механизациялашган мазкур бугдойкор хўжаликларда Қозоғистонда

17-жадвал
Қозоғистон саноат тармоқларида маҳсулот ишлаб чиқариши
(млн. миллий валюта билан)*

	И И Л Л А Р					
	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Жами саноат	34,738	85,436	1,301,988	22,951	340,993	621,563
огир саноат	22,235	48,301	1,063,511	18,490	286,905	528,890
ёқилғи-эн. сан.	4,521	10,627	375,263	6,902	139,105	245,586
электро- энергетика	1,797	4,141	121,309	3,302	64,535	105,668
ёқилғи сано- ати	2,723	6,486	253,954	3,600	4,570	139,918
металлургия	5,728	12,670	360,120	5,491	181,585	165,784
кимё ва нефт- кимё	2,259	5,390	99,447	925	12,763	24,408
машинасозлик ва метални қ/ишлаш	5,531	9,918	110,954	2,281	24,821	47,171
урмон-ёғочни қ/и.	964	1,788	15,731	541	3,563	5,760
қурилиш мат. сан.	1,990	4,200	51,842	1,199	13,995	24,048
енгил саноат	5,402	15,798	83,673	1,323	12,905	14,809
тўқимачилик	3,299	11,008	58,125	838	8,439	10,809
тикувчилик	1,459	3,235	15,486	273	2,685	2,617
пойабзал	635	1,541	7,545	208	1,740	1,342
озик-овқат сан.	5,640	19,014	126,041	2,612	33,783	64,338
тушт. ва сут	3,189	13,730	67,255	1,424	17,415	29,175
балиқ	176	384	2,282	68	1,054	1,824

х/Статистический сборник, 1996 год. Государства бывшего Со-
ветского Союза, 21. Всемирный банк. Вашингтон, Округ Ко-
лумбия, с. 195.

етиштирилаётган товар аҳамиятли бугдойнинг деярли ҳаммаси ишлаб чиқарилмоқда. Қозоғистон Осиё давлатлари ичида дон етиштириш бўйича биринчи уринда турар экан, бу «Қўриқ ўлка» туфайлидир. «Қўриқ ўлка»да етиштириладиган бугдой миқдори бутун МОД фуқаролари учун етарлидир. Қозоғистон ўз ички имкониятларидан келиб чиқиб, саноат ва агросаноат комплекси корхоналарининг кўп турдаги маҳсулотларини хорижий давлатларга экспорт қилади. У Марказий Осиёда четга дон чиқарадиган ягона давлат. У рангли металллар, хромит рудаси, ферросплав, станок, насос, конденсатор, медикамент, гўшт, консерва, жун толаси, мўйна ва бошқа ўнлаб турдаги халқ хўжалик маҳсулотларини Англия, АҚШ, Франция, Германия, Япония, Швеция, Хитой, Россия, Украина ва МОДнинг бошқа давлатларига чиқаради.

Қозоғистон халқ хўжалигининг яна бир муҳим тармоғи-транспортдир. У транспорт турлари ва унинг ривожланиши жиҳатидан МОД да ўзига хос хусусиятга эга. Ҳудудининг гоят катталиги ва нисбан текислиги мамлакатда темир йўл транспортининг аҳамиятини биринчи ўринга қўяди. Бу ерда темир йўлларнинг умумий узунлиги МОДдаги барча давлатларникидан ҳам 8110 км.га кўпдир. Темир йўл транспорти мамлакат ички ва ташқи алоқасида гоят муҳим роль ўйнайди ва унинг иқтисодий тараққиётига кучли таъсир кўрсатиб туради. Мамлакат транспортига хос яна бир муҳим хусусият-унинг транзитлик аҳамиятидир.

МИСОЛ. Ўзбекистон, Тожикистон, Туркменистон ва Қирғизистон ёки Хитой, Мўғулистон, Корея, Япония Қозоғистон орқали Россия билан, Украина билан ёки Европанинг бошқа давлатлари билан алоқа қилади ва хоказо.

4. САНОАТ ЖУҒРОФИЯСИ: ТАБИИЙ РЕСИРС ОМИЛЛАРИ, САНОАТИНИНГ МУҲИМ ТАРМОҚЛАРИ. Мамлакат саноат ишлаб чиқаришининг ривожланишида табиий ресурс омил бўлиб майдонга чиқади. Жумладан Қарағанда тошкўмир, мис ва бошқа ноб металл конлари замирида ёқилғи-энергетика ва қора ҳамда рангли металлургиянинг вужудга келганлиги фикримизнинг исботидир. Қозоғистон саноат ишлаб чиқаришини ривожлантириш учун. Менделеев жадвалидаги барча минерал ресурсларга эгадир.

МИСОЛ. Қозоғистонда табиий ресурс-рангдор металл рудалари: мис, қўроғшин, рух, кумуш, молибден, волфрам зами-

рида қудратли рангли металлургия саноати вужудга келган. Марказий Қозоғистонда мис саралаш комбинатларида мис эритиш йўлга қўйилган. Полиметалл рудалари мамлакатнинг шарқий ва жанубий қисмида қазилиб чиқарилади ҳамда қайта ишланади. Шу жиҳатдан кўп энергия талаб қиладиган металлургиянинг бу тармоғи тўғри жойлаштирилган. Негаки, мазкур районларда кўп электроэнергия ишлаб чиқарилади. Павлодар шаҳридаги Кустанай вилоятида боксид хомашёсига таянган алюмин заводи ишлаб турибди.

Қозоғистон ҳудудидан 90 дан ортиқ фойдали қазилма топилган бўлиб, шундан 60 дан ортиқ химик элемент 6000 кондан қазиб олинмоқда. Фойдали қазилмаларнинг жуғрофий жойлашиши мамлакатнинг ҳар бир регионида ўзгача йўналишдаги саноат ишлаб чиқаришнинг таркиб топишини таъминлаган.

Жумладан Ғарбий Қозоғистон-Каспий бўйи пасттекислиги ва Манғишлоқ топилган нефть конлари базасида мамлакатнинг нефтокомплекси, Марказий Қозоғистон-қозоқ бурмали тоғларида топилган рангли металл рудалари базасида рангли металлургия ривожланган.

Қозоғистон ўз мустақиллигини қўлга киритиш билан кон (геологик) қидирув ишларини мамлакат бўйлаб кенг кўламда бошлаб юборди. Бу борада у чет эл мутахассисларини жалб қилмоқда. Жумладан у Урал-Эмба районида энг йирик нефть конларини топиш ва ишга тушириш бўйича АҚШ билан ҳамкорлик қилмоқда. Урал-Эмба нефтенос районида юра ва бурдаврида ҳосил бўлган кўпгина нефть конлари топилган. Улар 50 метрдан 2417 метргача чуқурликдан қазиб олинмоқда. Нефтнинг бир қисми хомашё регионида қайта ишланмоқда, қолгани эса қувурлар орқали мамлакатнинг ичкари районларига, шунингдек, Россияга экспорт қилинмоқда.

Мамлакатнинг саноати кўп тармоқлидир. Мамлакатнинг жуғрофий харитасига қараб унинг барча қисмида ҳам саноат ишлаб чиқариш ривожланган деген хулосага келиш мумкин. Бироқ унинг ҳар бир регионида саноатнинг фарқли йўналишларини кўрамиз. Қозоғистонда ёқилғи-энергетика, қора ва рангли металлургия, машинасозлик ва металлни қайта ишлаш, химия, нефтни қайта ишлаш, қурилиш материаллари, қўн-пойабзал, тўқимачилик, ёғочни қайта ишлаш, озиқ-овқат саноат тармоқлари ривожланган. Саноатнинг зикр қилинган тар-

моқларидан кўн турлари тарқоқ ҳолатда таркиб топган.

МИСОЛ. Ёқилги-энергетика саноатини олайлик. Саноат учун ишлатиладиган кўмир мамлакатнинг марказий ва шимолий районларида, нефть ва табиий газ ғарбий районларида, гидро-ресурслар эса асосан Шарқий ва Жанубий Қозоғистон ҳудудидадир. Натижада электроэнергия ишлаб чиқариш мамлакатнинг кўпгина регионларида амалга оширилади. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш саноати ҳам шу тарзда шаклланди.

Мамлакат оғир индустриясининг етакчи соҳалари-қора ва рангли металлургия, машинасозлик ва металлни қайта ишлаш Қозоғистоннинг аниқ жуғрофий районларида тизим ривожлантирилган.

МИСОЛ. Қора металлургия саноатини олайлик. У Қарағанда ва Қустанай вилоятларида топилган захираси 16 млрд т. бўлган 30 дан ортиқ темир руда конлари замирида ривожлантирилган. Қозоғистон қора металлургиясининг гиганти Соколово-Сарбай тоғ-кон бойитиш комбинати ва тўлиқ циклдаги Қарағанда металлургия заводидир. Соколово-Сарбай комбинати Қустанай темир рудасига таяниб ишлайди ва ўз маҳсулотини Жанубий Урал ва Қарағанда металлургия заводларига жўнатади.

Темиртау металлургия заводи Атасу рудасига ишлайди. Мамлакат металлургия саноатининг маҳсулотлари: чўян, пўлат, прокат, темир йўл рельслари, трубалар тайёрлаш учун, машинасозлик саноати учун хизмат килади.

Қозоғистон иқтисодиётида энгил саноатнинг ҳам салмоқли улуши бор. У юқори даражада техникалашган қишлоқ хўжалик корхоналарида етиштириладиган маҳсулотларни қайта ишлашга таянади. Мамлакат энгил ва озиқ-овқат саноат корхоналарида ун ва ун маҳсулотлари, гўшт ва гўшт консервалари, қанд, ёғ, ип-газлама, жун-газлама, мовут, мўйна ишлаб чиқариш яхши йўлга қўйилган. Қозоғистон энгил саноатнинг мазкур соҳаларини ривожлантириш буйича Марказий Осиёда биринчи, МДХга аъзо бўлган давлатлар ичида олдинги ўринлардан бирини эгаллайди.

Қозоғистоннинг саноати зонал-регионал ривожланган бўлиб, унинг кўпгина соҳалари замирида ҳудудий ишлаб чиқариш комплекслари (ҲИЧК) таркиб топган. Жумладан у мамлакат кўмир саноати базасида шаклланди. Павлодар-Экибатуз, химия саноати базасида Қоратов-Жамбул, Ғарбий Қозоғистон нефти

базасида Мангишлоқ ҲИЧКлари таркиб топган. Мазкур ҳудудий ишлаб чиқариш комплекслари мамлакатнинг энг йирик саноат корхоналарини, саноат комплексларини ўз ичига олади ва уларнинг аниқ ҳудудда бир меъёردа ривожланишига салмоқли қисса қўшади.

5. ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИК ЖУҒРОФИЯСИ: РИВОЖЛАНИШНИНГ ТАБИИЙ РЕСУРС ОМИЛЛАРИ, АСОСИЙ ТАРМОҚЛАРИ, РАЙОНЛАРИ.

Қозоғистоннинг табиати ва табиий ресурслари унинг турли регионларида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини юргизиш учун ўзгача хусусиятларга эга. Негаки, биз Қозоғистон ҳақида фикр юритганимизда Осиё қитъасининг табиати ва табиий ресурслари бир-биридан кескин фарқ қиладиган жуда катта регион ҳақида фикр юритамиз Унинг айрим қисмларида табиий ресурс деҳқончиликни ривожлантиришда кучли омил бўлиб майдонга чиқса, бошқа қисмларида у яйлов чорвачилигини ривожлантиришга хизмат қиладиган шарт-шароитдир.

Қозоғистон давлати жуда катта ер ресурсига ҳамда қишлоқ хўжалигининг сердаромад соҳаларини ривожлантириш учун қулай бўлган тупроқ-иқлим шароитларига эга. Айрим табиий-ресурс омилларига тўхталамиз

Қозоғистоннинг ер фонди регионда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини табақалаштириб ривожлантириш учун муҳим омилдир. Унинг умумий ер фонди 272,2 млн. гектарга тенг. Шундан қишлоқ хўжалигига яроқли бўлган ерлар 218,9 млн.га, қишлоқ хўжалигида фойдаланилаётган ерлар 195,7 млн.га ва шу жумладан шудгорланадиган ва партов ерлар 35,7 млн.га, яйловзорлар 154,8 млн.га, Қозоғистон шудгорлаб деҳқончилик қилинадиган ер фондининг катталиги ва яйлов чорвачилигини ривожлантириш учун имкониятларининг кенглиги бўйича қатор Осиё давлатларига қараганда қиёслаб бўлмас даражада устунликларга эга. Бунинг устига мамлакат ер фондининг катта қисми нисбатан текисликда ҳамда мўътадил иқлим минтақасида жойлашган.

Регионнинг иқлим ресурси, айниқса унинг агроиқлим кўрсаткичлари қишлоқ хўжалигини юргизишда муҳим аҳамиятга эга. Айрим агроиқлим кўрсаткичларига мурожаат қилайлик.

1-мисол. Мамлакатнинг шимолий қисмида ҳаво ҳароратининг ижобий (ноль даражадан юқори) бўлган кунлар кўрсаткичи 190 кунга тенг. У 13 апрелдан 21 октябргача давом қилади.

18-жадвал
**МАМЛАКАТ ҚИШЛОҚ ХУЖАЛИГИДА МАҲСУЛОТ
 ЕТИШТИРИШ.***

	И И Л Л А Р					
	1990	1991	1992	1993	1994	1995
А. Ялли маҳсулот, тонна билан						
буғдой соф						
оғир.	28.488	11.992	29.772	21.631	16.454	9.505
кузги буғдой	1,966	1,298	1,743	1,934	1884	622
баҳори буғ.	14,231	5,591	16,542	9,651	8,168	5,868
жавдар	889	506	568	889	264	84
макжўхори	442	330	368	355	234	136
кузги арпа	118	105	125	119	25	19
баҳори арпа	681	265	871	906	822	250
шоли	653	540	543	479	283	183
пахта	324	291	252	200	208	223
қанд лавлаги	1,134	726	1,276	925	433	371
картошка	2,324	2,143	2,570	2,296	2,040	1,720
сабзавот	1,136	955	985	808	781	780
мева	301	98	160	85	100	97
узум	139	62	62	40	37	68
маккажўхори (мас.кг)	44,104	14,228	24,748	19,202	15,887	4,404
Б. Ҳосилдорлик гектаридан кг						
кузги б.	1,640	1,080	1,430	1,500	890	780
дон	1,220	530	1,320	1,000	790	500
баҳори буғ.	1,300	600	1,500	1,100	890	560
жавдар	1,160	900	910	1,500	820	480
шоли	5,250	4,980	4,490	4,300	2,760	1,970
пахта	2,710	2,500	2,250	1,800	1,870	2,030
қанд лав.	25,990	15,900	15,000	13,500	8,340	9,790
картошка	1,290	9,890	10,400	9,400	9,350	8,350
сабзавот	15,440	12,100	11,400	10,600	10,390	10,060
мева	4,190	1,460	2,220	1,200	1,490	1,430
узум	8,050	3,850	3,680	2,500	2,380	4,610
маккажўхори (мас)	19.300	7,200	11,000	9,600	9,710	5,400

* х/ Статический сборник, 1996 год. Государства бывшего Советского Союза, 21. Всемирный банк. Вашингтон, Округ Колумбия, С. 195.

Ҳаво шарорати 10 даражадан юқори (16 майдан 16 сентябр-гача) булган кунлар эса 130. Совуқ бўлмайдиган давр (23 майдан 14 сентябр-гача) 115 кунга чўзилади. Бу даврда энг яхши бугдой навлари, бошқа дон-дуккакли экинлар, сабзавот, полиз пишиб етилади.

2-мисол. Жанубий Қозоғистонда ҳаво ҳароратининг ижобий курсаткичи кунлар 300 га тенг, 10 даражадан юқориси эса 280 кунга тенг. Бу зонада усимлик камида 180-190 кун мобайнида ҳар қандай совуқлардан холи. Қуёш нурининг нисбатан кўп тушиши, усимликнинг вегетация имкониятлари сугоришни амалга ошириш эвазига шоли, пахта, тамаки, узум, қанд лавлаги, сабзавот ва бошқа иссиқсавар экинлардан мўлкўл ҳосил олишни таъминлайди.

Мамлакат тупроғи ҳам табиий-ресурс омил сифатида майдонга чиқади. Қозоғистоннинг «Қуриқ ўлка»си ўрмон-чўл ва чўл зонасида қора тупроқ кенг тарқалган. Унинг чиринди қатламининг қаллилиги 70-80 см, чиринди миқдори 6-9 фоизга тенг. Жануброқда ва чўл зонада қора тупроқ қатламининг қаллилиги 40-50 см, чиринди миқдори 5-6 фоизга тушади. Марказий Қозоғистоннинг қозоқ бурмали тоғлар зонасида суглинкали қора тупроқ, ундан жанубда каштан тупроқлари тарқалган. Оч тусли, тирик, тўқ тусли каштан тупроқлари мамлакатнинг гарбий, марказий ва жанубий қисмида кенг тарқалган бўлиб, у Қозоғистон умумий ер фондининг 34 фоизини эгаллайди. Каштан тупроқ ҳам серчиринди. Унинг таркибида чиринди миқдори 2-4 фоизга тенг. Шунингдек, Қозоғистонда кўнғир, аллювиал, кумоқ, тақир, шўрҳок тупроқлар ҳам кенг тарқалган.

Қозоғистон қишлоқ хўжалиги унинг табиий-ресурс омил: унинг ер сирти тузиллиш хусусиятлари, тупроқ, ва иқлимнинг ресурс тарзидаги имкониятларига кўра жуғрофий районлараро ривожлантирилган.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида Дончилик етакчилик қилади. Қозоғистон Марказий Осиёда ҳамда МДХга аъзо бўлган давлатлар ичида дон етиштириш бўйича жуда муҳим ўрин тутаяди. Мамлакат деҳқончилик йўналишига назар ташласак жами экин майлони 35501 минг гектарни ташкил қилгани ҳолда унинг 24525 минг гектарига донли, 335 минг гектарига техника, 300 минг гектарига картошка, сабзавот ва по-

лиз, 1032 минг гектарига хашаки экинлар экилади. Донли экинлар асосан муътадил иқлимий шароитга эга бўлган шимолий районларда экилади. Бу зонада ёгин-сочиннинг кўплиги, намгарчиликнинг баландлиги донли экинлардан сугерилмасдан мўл ҳосил олишни таъминлайди. Регионда камдан-кам қурғоқчилик кечирилади. Аксинча, кўпинча бугрой ўриш пайтида эрта кузда тушадиган ёгин-сочин ҳосилни йиғиштириб олишга жиддий халақит беради.

Қозоғистон жаҳон давлатлари ичида дон етиштириш бўйича етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. У МДХга аъзо бўлган давлатларда етиштириладиган бугдойнинг 20 фоизини беради. Қозоғистон Марказий Осиёдаги бошқа барча давлатларни қўшиб ҳисоблаганда ҳам улардан 2-3 марта кўп дон беради. Қозоғистонда йилига 10-16 млн. тонна дон етиштирилгани холда (18-жадвал) Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон ва Ўзбекистонда 5-6 млн. тонна дон етиштирилмоқда.

Қозоғистон Марказий Осиёнинг бугдой экспорт қилувчи йирик ва ягона давлатидир.

Қозоғистонда техника экинларидан пахта, қанд лавлаги, тамаки, картошка ҳам кўп экилади.

Қозоғистон яйлов чорвачилигини жуда ривожлантирган мамлакат. Қозоғистонда қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш муаммоси ҳал қилинаётган бир пайтда «иккинчи қўриқ» ҳақида фикр юритилган эди. Бу ўриқ-унинг миллион-миллион гектар яйловзорлари эди ва уни ўзлаштириш кун тартибида турарди. Утган йиллар мобайнида бу борада кўп ишлар қилинди. Жумладан, кўпгина яйловзорларга сув чиқарилди, қудуқлар қазилди, ҳовузлар барпо қилинди, яйловдан тартиб билан фойдаланиш жорий қилинди. Шунингдек, янгидан вужудга келган донкор районларда дончилик билан ёнма-ён чорвачиликнинг турли соҳаларига ихтисослашган давлат хўжаликлари, йирик-йирик чорвачилик комплекслари ташкил қилинди. Бу тадбирларнинг амалга оширилиши самарали натижаларга олиб келди. Масалан, Қозоғистонда 1941-1990 йилларда қуй ва эчкиларнинг сони 8,2 млн. бошдан 35,7 млн. бошга етди. Шу йиллар ичида қора моллар сони 3,4 млн. бошдан 9,7 млн. бошга, чўчқалар 0,5 млн.дан 3,2 млн. бошга, паррандалар 6,7 млн.дан 57,7 млн. бошга етди. Шу йиллар ичида гўшт етиштириш (ўлик вазнда) 226 минг тоннадан 1,6 млн. тоннага, сут етиштириш 1,1 млн. тоннадан 5,6 млн. тоннага, тухум етиштириш

313 млн. донадан 4,2 млрд. донага етди. Жун етиштириш эса 13,7 минг тоннадан 108,0 минг тоннага етди. Қозоғистон гүшт ва жун ишлаб чиқариш миқдори буйича МОДнинг бошқа барна давлатларини қўшиб ҳисоблаганда ҳам улардан устун. Бу ҳолат Қозоғистоннинг хорижий мамлакатларга гүшт ва гүшт консервалари, жун толаси ва жунли материалларни экспорт қилиш имкониятини беради.

Мамлакат иқтисодиятини қайта қуриш қишлоқ хўжалигини техникалаштириш ва кимёлаштиришда вужудга келган тақчилликлар ишлаб чиқаришга сарф қилинаётган маблағ етишмаслиги ва бошқа ҳолатлар мустақилликнинг дастлабки йилларида мамлакат чорвачилигининг анча орқага кетишига сабабчи бўлди. 1995 йилда 1990 йилга таққослаганда мамлакатда қора моллар сони 70,3, чўчқалар сони 50,3, қўй ва эчкилар сони 54,9, йилқилар сони 95,7 фоизга тушиб қолди. Шу йиллар ичида муҳим чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳам анча пасайди (19-жадвал). Масалан, гүшт ишлаб чиқариш 1560 минг тоннадан 985 минг тоннага, сут ишлаб чиқариш 5642 минг тоннадан 4619 минг тоннага, тухум етиштириш 4185 млн. донадан 1841 млн. донага тушиб қолди.

6. Транспорт жуғрофияси: Асосий турлари ва тугунлари. Ташқи савдо. Қозоғистон қуруқлик мамлакати. Ана шу ҳолатнинг узи мамлакатда айрим тур транспортнинг аҳамиятини оширади. Бу ўринда темир йўл, автомобиль ва қувур транспортларини тилга олиш ўринли. Қозоғистон ҳудудининг орографик хусусиятлари, конфигурацияси, ички районларининг турли маҳсулот етиштириш ҳамда ишлаб чиқаришга ихтисослашганлиги айниқса зикр қилинган транспорт турларининг ривожланишини тақозо қилган.

Жуда катта қуруқликка эга бўлган Қозоғистонда темир йўл транспортининг аҳамияти бирламчидир. Унинг умумий узунлиги 14560 км. га тенг. Темир йўл мамлакатнинг барча жуғрофий томонлари ва иқтисодий районларини бирлаштиради. Мамлакатда ҳар бир минг км. км. га 5,2 км. темир йўл тўғри келади. Унинг энг муҳим линиялари: Оренбург-Тошкент; Семипалатинск-Олмата-Дуговая-Чимкент-Орис; Петропавловск-Остона-Ўарағанда-Моинту-Чу; Қартали - Павлодар; Қустанай-Қокчетав-Қарасув; Мақат-Бейнау-Шевченко. Мазкур темир йўл магистралларининг айримлари транзит, айримлари эса мақаллий аҳамиятга эга.

19-жадвал
Қозоғистон чорвачилиги ва маҳсулот етиштириш

	Й И Л Л А Р					Ўсиш: 1995 й. 1990й, нис. %б
	1990	1991	1992	1993	1994 1995	
А. Чорва моллари туёқ сони, минг бош						
йирик шохли моллари	9,757 9,592		9,576 9,347		8,073 6,860	70,30
шу жумладан, соғин сит.р	36368 3,490		3,623 3,687		3,397 3,045	90,41
чўчқа	3,224 2,976		2,591 2,445		1,983 1,623	50,34
қўй ва эчки шу жумладан,	35,661 34,556		34,429 33,133		25,132 19,584	54,9
эчки	983 997		1,044 1,095		897 859	87,4
йилқи	1,626 1,666		1,704 1,777		1,636 1,557	95,75
Б. Чорва маҳсулотлари етиштириш, минг тонна						
гўшт	1,560 1,524		1,258 1,312		1,207 985	63,11
мол гўшти	710 724		596 662		642 548	77,2
чўчқа гўшти	286 274		217 194		158 113	39,5
қўй гўшти	286 270		243 275		252 206	72,0
пар. гўшти	201 185		139 114		80 53	26,36
бошқа гўшт маҳсулотлари	77 72		62 37		75 65	84,4
сут минг т.	5,642 5,555		5,265 5,577		5,296 4,619	81,8
тухум млн. д.	4,185 4,075		3,565 3,288		2,629 1,841	43,99
жун минг т.	108 104		96 95		75 58	53,7

х/ Статический сборник, 1996 год. Государства бывшего Советского Союза, 21. Всемирный банк. Вашингтон, Округ Колумбия, с. 195.

1-мисол. Оренбург-Тошкент темир йўлини олайлик.

Транзит аҳамиятга эга булган мазкур темир йул 1905-1907 йилларда қурилган. Ушбу темир йул орқали Қозоғистон Марказин Осиёнинг бошқа барча давлатлари билан, шунингдек Россиянинг бир қатор ривожланган иқтисодий районлари билан, алоқа қилади. Жумладан унда Марказий Осиё давлатларининг барчасидан Россия томонга пахта толаси, қоракул териси, рангли металл, мева ва бошқа саноат маҳсулотлари, Россиядан эса машина ва механизмлар, минерал угит, кундалик эҳтиёж моллари ташилади.

2-мисол. Петропавловск-Остона - Қарағанда-Моинти-Чу йули. Мазкур темир йул биринчи навбатда маҳаллий аҳамиятга эга булиб, Шимолий, Марказий ва Жанубий Қозоғистонни бирлаштириб туради. Унинг Қарағанда кўмирининг ўзлаштиришида, Жезқазган ва Балхаш металлургиясида, Шимолий Қозоғистонда дончиликнинг ривожланишида аҳамияти катта.

Қозоғистонда аҳамияти жиҳатидан иккинчи ўринда автомобиль транспорти туради. Фойдаланишга топширилган автомобиль йулларининг узунлиги 115 минг км.ни ташкил қилади. Унинг энг муҳим магистраллари: Олмата-Тошкент, Олмата-Бишкек, Олмата-Семипалатинский, Олмата-Чилик-Наринкол, Уральск-Гурьев ва бошқа. Автомобиль транспорти орқали дон ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, руда ва саноат маҳсулотлари ташилади. Шу жиҳатдан автомобиль транспортининг ички районлар иқтисодий алоқада аҳамияти катта.

Қозоғистонда сув, ҳаво ва қувур транспорти ҳам ривожлантирилган. Мамлакат сув транспортида Иртиш унинг чуқур қисмида 1750 км. масофада кема қатнайди. Урал - 1400 км. да кема қатнайди, Или дарёлари ва Балхаш кўли, Каспий денгизининг аҳамияти бор.

Қозоғистон дунёнинг кўпгина мамлакатлари билан савдосотиқ ишларини амалга оширади. Мамлакат ташқи иқтисодий алоқаси айниқса унинг ўз мустақиллигига эришгандан кейин кенгайиб бормоқда. Ҳозирги вақтда сайёрамиздаги 130 дан кўпроқ мамлакатлар Қозоғистонни мустақил давлат сифатида тан олди, дипломатик муносабатларни ва савдо-сотиқ алоқаларини ўрнатди. Қозоғистон ўтган 70 йил ичида иқтисодин тараққиётда асосан бир томонлама ривожланиш-хомашё етказиш йўлидан борди. Унинг минерал ва ёқилғи хомашёла-

ри, деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари ташқарига ташиб кетилди.

Эндиликда мустақил тараққиёт йўлидан дадил бораётган Марказий Осиёнинг йирик давлати бўлган Ҳозоғистон хорижий мамлакатлар билан ташқи иқтисодий алоқани кенгайтирмоқда. Шунингдек, мамлакатда қурилаётган сон-саноқсиз саноат корхоналари хорижий мамлакатлар билан ҳамкорликда амалга оширилмоқда. Чет эл техникаси, машина-механизми ва энг муҳими малакали мутахассислари Ҳозоғистон иқтисодиётини кўтаришда фаол қатнашмоқда. Ҳозоғистон четга нефть ва нефть маҳсулотлари, кўмир, руда, рангли ва нодир металллар, дон ва дон маҳсулотлари, гўшт ва гўшт консервалари, жун, мўйна, мева чиқаради. У четдан машина, асбоб-ускуналар, минерал ўғит ва бошқа товарлар слади.

7. ҚОЗОҒИСТОННИНГ ИЧКИ РАЙОНЛАРИ. Ҳозоғистон бешта иқтисодий (Шимолий, Марказий, Ғарбий, Жанубий, Шарқий) районга бўлинади.

ШИМОЛИЙ ҚОЗОҒИСТОН. У Кокшетав, Кустанай, Павлодар, Шимолий Ҳозоғистон, Остона вилоятларини ўз ичига олади. Районнинг майдони 600,9 минг кв.км, аҳолиси эса 4431 минг киши. Иқтисодий районнинг ер фонди, тупроқ-иқлим хусусиятлари деҳқончилик қилиш учун қулай. У ўрмон, чўл ва чўл зонасида жойлашган. Ер устки тузилиши анча текис, денгиз сатҳидан уртача 100-120 м. баландликда. Иқлими юмшоқ, деҳқончилик қилиш учун намгарчилик етарли.

Шимолий Ҳозоғистон мамлакатнинг йирик дон (буғдой) кор райони. «Қўриқ ўлка» деб аталган бу регионда Ҳозоғистоннинг товар аҳамияти жамики буғдойи етиштирилади. Шунингдек, мазкур донкор районда мамлакатнинг 2/5 қисм қора моли, 1/6 қисм қўй ва эчкиси боқилади. Районнинг сансати биринчидан қишлоқ хўжалик машиналари ишлаб чиқаришга ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлашга ва жумладан ун, ёғ, сут, гўшт маҳсулотлари ишлаб чиқаришга, иккинчидан, кон-қазиб олиш ва уни қайта ишлашга ихтисослашган.

Марказий Ҳозоғистон. У Қарағанда ва Жезқазған вилоятларини ўз ичига олади. Майдони 400 минг кв.км, аҳолиси 1848 минг киши. Аҳолиси сийрак, унинг зичлиги, 4,6 кишига тенг. Марказий Ҳозоғистон ўз жугрофий ўрнига кўра мамлакатнинг саноатлашган райони. Унинг ҳудудидан 60 дан ортиқ номдаги қимматбаҳо фойдали қазилмалар топилган бўлиб,

ендиликда бу район мазкур ер қари бойликлари асосида оғир индустрияни ривожлантирган. Жумладан, Марказий Қозоғистонда топилган кўмир, мис, вольфрам, қўрғошин, рух, темир рудаси, марганец, нодир металллар хомашёси базасида ёнилғи-энергетика, рангли ва қора металлургия саноатлари таркиб топган. Мамлакатда ишлаб чиқариладиган кўмирнинг 2/3 қисмини, чуян, пулат, прокатнинг барчасини, рангли ва нодир металлларнинг кўпини шу район беради.

Марказий Қозоғистон иқтисодиётида қишлоқ хўжалигининг ҳам ўзига хос томонлари бор. Бу ерда деҳқончилик қилиш имкониятлари анча чегараланган. Ёғин-сочиннинг кам тушиши, асосий ер фонди (90 фоизни)нинг яйловзорлардан иборатлиги фикримизнинг исботидир. Бироқ районнинг шимолий қисми «Қўриқ ўлка» зонасида жойлашганлиги учун бу зонада дончилик ривожланган.

Ғарбий Қозоғистон. У Ақтубинск, Атыров ва Урал вилоятларини ўз ичига олади. Ҳудуди 730 минг км. км, аҳолиси 2124 минг киши. Аҳоли зичлиги 2,9 кишига тенг, яъни мамлакатнинг ўртача кўрсаткичидан ҳар бир км. км. га 3 кишига кам. Иқтисодий район мамлакат меҳнат тақсимоотида «қора олтин» қазиб олиши, нефтни қайта ишлаши, балиқ овлаш ва балиқ саноати, шунингдек, рангли металллардан хром, никел ишлаб чиқариши билан ажралиб туради.

Иқтисодий районнинг қишлоқ хўжалиги бўш ривожланган. Евросиё материгининг бу қисмида иқлимнинг кескин континенталлиги: ёзги ва қишки ҳаво ҳароратидаги кескин фарқ (ёзда +42, +45 даража ва қишда -40, -48 даражага чиқиши), ёғин-сочиннинг кам тушиши, суғориш иншоотларининг, оқар дарёларнинг камлиги ва ҳудудининг меҳнат ресурси билан кам таъминланганлиги қишлоқ хўжалигида деҳқончиликнинг бўш ривожланишига асосий сабаблардир. Бу районда ҳам яйлов чорвачилиги-қўйчилик, шунингдек, қорамолчилик, йилқи-чилик яхши йўлга қўйилган.

Жанубий Қозоғистон. У Олмата, Жамбул, Қизил-Орда, Талди-Курган, Шимкент вилоятларини ўз ичига олади. Ҳудуди 720 минг кв. км, аҳолиси 6363 минг киши. Аҳолининг зичлиги 8,8 киши, Жанубий Қозоғистон мамлакатнинг иқтисодиёти ҳар жиҳатдан ривожланган райондир. Унинг қулай табиий шароити ва табиат ресурслари (биринчи навбатда агроиқлим хусусиятлари) агросаноат комплексининг Ўзбекистонга хос

соҳалари: пахтачилик, дончилик, мева ва узум, канд лавлаги, тамаки, шולי етиштиришга ихтисослашишини тақозо қилган.

Жанубий Қозоғистон саноатлашган регион. Унда тоғ-кон саноати, химия, машинасозлик, қурилиш материаллари, енгил ва озиқ-овқат саноати яхши ривожланган.

Шарқий Қозоғистон. Районга шарқий Қозоғистон ва Семи-палатинск вилоятлари киради. Унинг ҳудуди 276,9 минг кв. км, аҳолиси 1772 минг киши. Аҳоли зичлиги 6,4 кишини ташкил қилади.

Иқтисодий район мамлакат ҳудудининг 10 фоизини эгаллашига қарамасдан у Қозоғистон саноат ялпи маҳсулотининг 19 фоизини ишлаб чиқаради. Мамлакат урмон ресурсининг 40, гидроресурсининг 50 фоизи шу районга тўғри келади. Район иқтисодийётида саноат етакчилик қилади. Район халқ хўжалигида ишлаб чиқариладиган ялпи маҳсулотнинг 3/4 қисми саноат ялпи маҳсулоти ҳисобига тўғри келади. Бу ерда айниқса, тоғ-кон, энергетика, рангли металлургия саноат ва қурилиш индустрияси яхши ривожланган.

Шарқий Қозоғистон мамлакатнинг муҳим қишлоқ хўжалик райони ҳам ҳисобланади. Унда айниқса яйлов чорвачилиги яхши ривожланган. Утлоқ чўл зонаси, тоғ яйловлари қишлоқ хўжалигига ярокли бўлган ерларнинг 80 фоизини эгаллайди. Район чорвачилиги гўшт-жун-сут ишлаб чиқаришга ихтисослашган.

8. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш. Экологик муаммолар. Мамлакат саноат ишлаб чиқаришида, агросаноат комплексида, шунингдек, ишлаб чиқаришда кенг миқёсда юз бераётган туб ўзгаришлар атроф-муҳитни муҳофаза қилишни, вужудга келган экологик муаммоларни ижобий ҳал қилишни кун тартибига қўймоқда.

Дархақиқат, Марказий Осиёнинг бу ригионида экологик муаммолар тўлиб-тошиб ётибди ва зудлик билан ўз ечимини кутмоқда. Тоғ-кон саноатининг ривожланишини олайлик. Нефть ёки газ, кўмир ёки темир рудаси, мис ёки рух, қўрғошин ёки хром, кумуш ёки олтин ва бешқа бир неча ўнлаб номдаги маъдан конларини ишга тушириш билан ўша конлар атрофида ўйдим-чуқурлар, ташландиқ тоғ жинсларининг уюмлари ҳосил бўлмоқда, табиат ҳар жиҳатдан оёқ ости қилинмоқда, ифлослантирилмоқда, заҳарланмоқда. Шу алпозда мамлакат-

да табиатнинг инқирозий вазияти вужудга келган. Шунингдек,—янги ерларни ўзлаштириш эвазига миллион-миллион гектар яхлит яйловзорлар нисбатининг бузилиши ва шу сабабдан чорва молларини боқиш жуғрофиясининг ўзгариши, Орол денгизи зонасида вужудга келган инқирозий ҳолат, узоқ йиллардан буён Марказий Қозоғистон (Бойқўнғир)да синаб қурилаётган атом бомбасининг портлашлари ва натижада жонли ва жонсиз табиатнинг заҳарланиши Қозоғистонда аτροφ-муҳитни муҳофаза килишни гоят долзарб мавзу эканлигини кўрсатди.

Қозоғистон давлати ўз мустақиллигини қўлга киритиш билан мамлакат ҳудудида объектив ва субъектив сабабларга кўра вужудга келган экологик вазиятнинг олдини олишнинг комплекс тадбирларини ўз парламентида ишлаб чиқди. Бойқўнғирда атом бомбалари синовини тўхтатиш, йирик саноат районларида ҳавонинг ифлосланишининг олдини олиш, нефтонос районларда чиқитсиз (ўз асносида аτροφ-муҳит ва ҳаво ифлосланишининг олдини оладиган) технологияни қўллаш учун чет эл техникаси ва мутахассисларидан фойдаланиб иш тутиш, «Орол»нинг инқирозий экологик ҳолатини ижобий ҳал қилиш учун Марказий Осиёнинг бошқа давлатлари билан ҳамкорликда иш тутиш тадбирлари шулар жумласидандир.

АМАЛИЙ ИШЛАР: 1. Контур харитага Қозоғистоннинг ички иқтисодий районларини тушириш ва унга вилоят марказларини ёзиб чиқиш. 2. Қозоғистоннинг муҳим фойдали қазилмалари ва ундан олинадиган хомашёлар миқдорига таяниб (хабарнома маълумотлари асосида) «Қозоғистон ер қари бойликлари» деган мавзуда маъруза тайёрлаш.

ТАЛАБАНИНГ БИЛИМ ВА МАЛАКА МЕЗОНИ:

ТАЛАБА:

- 1913, 1926, 1939, 1959, 1979, 1989 ва 1996 йил аҳоли рўйхати маълумотлари асосида регионда аҳолининг ўсишини аниқлашни ва миллий таркибидаги ўзгаришнинг бош омилларини;

- регионда ёқилғи-энергетика саноатининг хомашёларини ва уларнинг асосий районларини;

- регионда кон-металлургия саноати районларини ва муҳим рангли металл руда ҳавзаларини;

- регионда янги ерларни ўзлаштириш муаммоси тарихини ва «Қуриқ ўлка» тушунчасининг кенг жуғрофий тушунча эканлигини, «Қуриқ ўлка»нинг аҳамиятини;

- регион сансат ишлаб чиқаришининг бош тармоқларини ва кон-қазиб олиш саноатининг жуғрофиясини;

- регион агросаноат мажмуини. Унинг асосий йўналишларини;

- регионда дон етиштириш салмоғини, буғдойкор районларини;

- регионда пахта етиштириш жуғрофиясини ва салмоғини;

- регион яйлов чорвачилиги миқдорини ва жуғрофиясини;

- регионнинг ички иқтисодий районларини ва хабарнома-маълумотлари асосида уларга қиёсий таъриф беришни;

- Қозоғистоннинг хорижий мамлакатлар билан иқтисодий алоқасининг етакчи соҳаларини:

- Қозоғистон-Россия иқтисодий алоқасидаги йўналишларни, уларнинг кенглигини Бу нарсанинг асосий негизини;

— Қозоғистоннинг МОД иқтисодиётидаги урнини ҳамда Марказий Осиёнинг бошқа давлатлари билан савдо-сотиқ ишларининг тури ва салмоғини;

— Қозоғистон-Ўзбекистон иқтисодий алоқалари миқдорини, муҳим соҳаларини;

— Қозоғистон-Ўзбекистон иқтисодий, маданий, техникавий алоқаларининг истиқбол уфқларини;

— Қозоғистонда яқин ўтмишдаги кон-қидирув ишларини олиб бориш, қўриқ ўлкани ўзлаштириш, ядро синовларини ўтказиш билан боғлиқ равишда вужудга келган кескин экологик вазиятни ва бу борада амалга оширилиши лозим бўлган жуғрофий тадқиқотларини;

Қозоғистоннинг ички иқтисодий районларида юз бераётган экологик муаммоларни; Қозоғистоннинг «Орол инқирози»нинг олдини олишда қўшаётган ҳиссаларини;

— МОДда транспорт коммуникациясини ривожлантириш ва «Буюк ипак йўли»ни тиклашда Қозоғистоннинг алоҳида мавқеини;

— Қозоғистоннинг пойтахти (Олмата)ни унинг географик маркази (Остона)га кўчиришнинг асосий сабабларини билиши, идрок қилиши лозим.

ИҚТИСОДИЙ ИНТЕГРАЦИЯ ОРҚАЛИ ЯХЛИТ ИҚТИСОДИЁТ

(масаланинг назарий ва амалий асослари)

Бир ватлар Европада иқтисодий интеграцияга назарий жи-
атдан асос солган жаҳоншумул олим И. М. Маергойз шундай
деган эди: иқтисодий интеграция ўтмишда ва ҳозирги вақтда
муштарак мақсадлари бир бўлган, бир минтақада жойлашган
(ва бинобарин жуғрофий жиҳатдан бир бутунликни ташкил
қилган) бир-бирлари билан сарҳад чизиқлари орқали боғлан-
ган давлатлараро ташкил топиши ва ривожланиши мумкин.

Барқарор иқтисодий интеграцияни вужудга келтириш бора-
сида Марказий Осиё давлатлари (МОД) қутлуғ ишларни амал-
га оширмақдалар. «Марказий Осиё мамлакатлари даражаси-
даги интеграцияга келсак,—дейди Ўзбекистон Президенти Ис-
лом Каримов—Ўзининг алоҳида хусусиятлари билан ажралиб
туради». /1. Бу хусусиятлар бизнингча уларнинг тарихий жи-
ҳатдан бирлиги бир-бутунликни азал-азалдан муқаддас деб
билиши, уни асрлар оша қадрлаб келиши, яқин ва узоқ кела-
жакка йўналтирилган эзгу мақсадларининг бирлигидир. Бу
ҳудуд даврлар оша Турон, Мовароуннаҳр, Туркистон деб юри-
тилган. Уларнинг давлат мустақиллигининг таъминланиши ва
мустақил ички ҳамда ташқи сиёсат юргизишдаги муштарак
мақсадлари бирлиги МОД аро иқтисодий интеграцияни вужуд-
га келтиришни тақозо қилади. МОДнинг ўзаро боғланиб кет-
ганлиги, жуғрофий имкониятлар (тоғ ва улардан бошланади-
ган дарёларнинг, ёқилғи-энергетика заҳираларининг, тупроқ,
ўсимлик ва ҳайвонот олами)нинг бирлиги бу йўлда кучли омил-
дир. Марказий Осиё халқларининг интеграцияси орзу ёки ке-
лажакка мўлжалланган лойиҳа эмас, бу-бор нарса, бу-мавжуд
бўлиб, фақат ташкилий, ҳуқуқий ва сиёсий шаклларга муҳ-
тождир». 2/ Бинобарин, ушбу интеграциянинг пойдеворини
қуришда МОД раҳбарлари, иқтисодий интеграцияни вужудга
келтириш орқали яхлит иқтисодиётни шакллантиришда ўз
халқларининг қадим-қадимга бориб тақаладиган дўстлик риш-

1./ Ислам Каримов. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида... Т. Ўз-
бекистон, 1997, 320-бет.

2. Ўша асар. 320 бет.

таларини боғлаш йўлида тинимсиз бош қотиришмоқда, яратувчанлик ишларини амалга оширишмоқда. Жумладан, МОД раҳбарлари 1993 йил 4-5 январ кунлари Тошкентда тўпланиб ТУРОН заминида ягона халқ хужалиги мажмуасини вужудга келтириш масаласини келишиб олишди. Ушбу тарихий учрашувда Урта Осиё республикалари ва Қозоғистон Марказий Осиё давлатлари (МОД) деб аталадиган бўлди. Шугина жуғрофий номнинг қўйилиши ҳам Турон заминида бирлашишнинг энг муҳим белгиси эди. Мазкур йиғилишда МОДда бошланган мустақил иқтисодий сиёсатни сусайтирмаган ҳамда ушбу заминда мустақил давлатчиликни тан олган ҳолатда яхлит халқ хужалиги мажмуасини ташкил қилишнинг дастлабки қадамлари қўйилди. Жумладан, Ўзбекистонда «Пахта», Қозоғистонда «Дон», Туркменистонда «Нефть», Қирғизистонда «Энергетика» қўмиталари тузишга келишиб олинди. Шундан кейин МОД раҳбарлари ва ишбилармонлари тез-тез учрашадиган бўлди. МОДда иқтисодий, фанни, маданиятни, савдо-сотиқ алсқаларини ривожлантиришга оид икки томонлама ва кўп томонлама шартномалар имзоланди.

1994 йил январь ойида МОД аро иқтисодий интеграцияни ривожлантириш орқали яхлит иқтисодий яратиш йўлида яна бир муҳим қадам ташланди, яъни Ўзбекистон ва Қозоғистон ўртасида «ягона иқтисодий макон»,ни барпо қилиш ҳақидаги битимни имзолашлари бўлди. Бу битимга Қирғизистон ҳам қўшилди. Натижада МОДнинг 90 фоиз иқтисодий имкониятига эга бўлган Турон заминида ягона иқтисодий макон вужудга келди. Эндиликда мазкур интеграцияга «Марказий Осиё Ҳамдўстлик дастурларини рўёбга чиқариш бўйича ижроия қўмита, Марказий Осиё ҳамкорлик ва тараққиёт банки ташкил этилган. Қатнашувчи давлатлар иқтисодий интеграциясининг 2000 йилгача мўлжалланган, 53 та муайян лойиҳани ўз ичига оладиган дастури ишлаб чиқилди, ягона иқтисодий маконни вужудга келтириш учун асос солинмоқда». 1

Ягона иқтисодий макон (ЯИМ)нинг маъноси шуки, МОД таркибидаги ушбу давлатраро иқтисодий алоқанинг барча жабҳаларида ва айниқса товар айирбошlashда тўсиқлар олиб ташланади, эркин савдо-сотиқ қилишга йўл очилади, унинг ҳар бир аъзоси бирдан иккинчисига олиб ўтиладиган маҳсулотлар учун бож тўлашдан озод озод қилинади. 1998 йил 26 март куни ЯИМга Тожикистон ҳам қўшиб олинган. Шубҳасиз,

қин келажакда ЯИМга МОДнинг бошқа давлати (Туркменистон) ҳам қўшилади.

Марказий Осиёдаги барча мустақил давлатлар халқ хўжалигини ривожлантиришнинг ўзига ҳос хусусият, имконият, йўналиш ва қонуниятларига эга. Президентимиз И. Каримовнинг таъкидлаганидек «Ҳар бир мустақил давлатнинг ўз ривожланиш йули бор». Айни пайтда Марказий Осиёдаги барча давлатларни бирлаштирувчи, уларнинг халқ хўжалигини боғлаб ривожлантиришга асос буладиган тарихий-жуғрофий омиллар ҳам бор. Уларнинг айримларини тилга оламиз.

Меҳнат ресурси омили. МОД аҳолиси 1979 йилда 40109 минг, 1989 йилда 49381 минг, 1997 йилнинг бошида эса 57000 минг кишини ташкил қилди. Яъни сўнгги 18 йил ичида МОД аҳолиси асосан туб аҳолининг табиий ўсиши ҳисобига 16,9 миллион кишига кўпайди. МОД аҳолисининг тенг ярми 20 ёшгача бўлган ёшлардир. Бу эса регионда меҳнат ресурсининг оқоят куп эканлигини билдиради.

Туб аҳоли Турон заминда таркиб топган халқ хўжалигини ривожлантириш учун асрий тажрибага эга. Бу заминда давлатлар мустақиллиги таъминланиши билан ёшларни хорижий давлатларда ўқитиш, уларга касб-ҳунар ва илм ўргатишга катта эътибор берилмоқда. Айни пайтда туркий халқлар ҳамкорлиги тобора кучаймоқда. МОДнинг кўпчилик давлатларида лотин алфавитига ўтиш йўлга қўйилмоқда. Бундай тадбирнинг амалга оширилиши ҳам туркий халқларни бир-бирига яқинлаштирадиган муҳим омилдир.

Табиий жуғрофий оми. МОДнинг табиати, табиий жуғрофий ресурслари ҳам бир-бирини тўлтирувчилар. Уларнинг иқлим ресурслари бир-бириникига яқин. Ҳаво ҳароратининг 10 даражадан юқори бўлган ижобий кўрсаткичи Тошкент ва Термизда 4391:5630, Душанбе ва Ҳужандда 4835:4584, Олмата ва Чимкентда 3411:4065, Бишкек ва Ўшда 3626:3820, Дашауз ва Марида 4500:5550 даражага тенг.

Ҳаво ҳароратининг бундай юқори кўрсаткичи биринчидан регионда ҳар қандай кечпишар қимматбаҳо жануб деҳқончилигини ривожлантириш имкониятини беради, иккинчидан ҳаво харорати фойдали кўрсаткичларилаги фарқлар МОД аро деҳқончиликни табақалаштириб районлаштириш (ривожлантириш) имкониятини берадики, бу нарса региондаги давлат-

ларни бир-бирига боғлайди. М., Қирғизистоннинг иқлимий шароити қанд лавлаги, Жанубий Ўзбекистон ва Туркменистонники ингичка, толали пахта, Қозоғистонники, дон, Тожикистонники узум ва мева етиштириш учун қулай ва Ҳ. Учинчидан эса мазкур давлатларнинг ҳар бирида деҳқончиликни интенсив ривожлантириш имкониятлари катта, йилига бир даладан 2-3 марта ҳосил йиғиштириб олиш мумкин.

МОДни жуғрофий жиҳатдан боғлаган яна бир нарса уларнинг табиат манбалари: ер фонди, тупроқ ва сув, усимлик ва хайвонот ресурслари, фойдали қазилмаларидир. Ушбу табиат манбалари она замин орқали бир-бирлари билан туташ, боғланган, ажралмасдир. Масалан, Қирғизистондан бошланган дарёлар Ўзбекистон ва Қозоғистон ҳудудидан, Тожикистондан бошланган дарёлар Ўзбекистон ва Туркменистон ҳудудидан оқиб ўтади, халқ хўжалигига ҳаёт бахшида қилади. Ўзбекистоннинг олтини Қозоғистон ва Қирғизистонники билан, Қозоғистоннинг нефти ҳамда Ўзбекистоннинг газни Туркменистонники билан она замин орқали боғлиқдир.

Энергетика ва металлургия омили. Маълумки дунёдаги ҳар бир ривожланган давлат ўз иқтисодий тараққиётига дастлаб энергетика ва металлургия саноатини ривожлантириш орқали эришган. Саноатнинг мазкур тармоқлари таъбир жоиз бўлса таъкидлаш лозимки, ривожланган давлатлар халқ хўжалигининг тамал тошларидир. Шу жиҳатдан МОДда иқтисодий интеграцияни ривожлантиришнинг катта имкониятлари яшириниб ётипти. М., Тожикистон ва Қирғизистон энг кўп сув (гидравлик) энергия ишлаб чиқариш имкониятларига эга. Ўзбекистон, Туркменистон, Қозоғистон эса ёқилги энергетикасини ривожлантириш имкониятларига эга. Марказий Осиёнинг жуғрофий марказида жойлашган Ўзбекистон табиий газ захира-ларига бой, Қирғизистон ва Қозоғистоннинг унга қўшни ҳудудлари эса табиий газга ўта даражада муҳтож. Хуллас минтақада гидравлик ва иссиқлик энергиясининг шу қадар катта (ва ранг-баранг) захиралари борки, масала фақат тармоқ (ва электр узаткич)лар йўналишларини бир-бирига мувофиқлаётириб МОДда ягона энергетика тизимини барпо килишда қолган.

Қора металлургия ҳам саноатнинг тамал тошларидан бири ҳисобланади. Давлатларнинг ҳар қандай машинасозлик саноати металга таянади. Ушбу саноат тармоғини ривожлантириш учун МОДда фақат икки давлат—Қозоғистон ва Ўзбекис-

тон кенг имкониятлидир. Бироқ Ўзбекистон қора металлургияси ривожланишнинг ҳозирги босқичида темир рудасига ва металлорма муҳтож. Бу руда ва метал эса Марказий ва Шимолий Қозоғистонда кўп. Агар ЯИМ миқёсида ҳар икки давлат қора металлургия саноатини ҳамкорликда ривожлантирса МОДда юксалиш босқичига дадил қадам қўйган машинасозлик саноатининг ҳар қандай миқдор ва сифатдаги металлга бўлган эҳтиёжини қондириш мумкин. Шундай қилиб, кўҳна Турон заминида иқтисодий интеграцияни ривожлантириш орқали яхлит иқтисодий вужудга келтириш учун оғир саноатнинг муҳим соҳалари: энергетика (ва айниқса кўмир, газ, нефть саноатини), қора металлургияни, рангли металлургияни (ва айниқса мис, қўрғошин, рух, қалайи, олтин, кумуш ишлаб чиқаришни), кимё саноатини (асосан минерал ўғитлар, ош тузи ишлаб чиқариш)ни ҳамкорликда ривожлантиришнинг кенг имкониятларини ишга солиш даври келди.

Саноат ва транспорт омили. Одатда иқтисодий интеграциянинг муҳим шартларидан бири ҳудудий яқинлик ва яхлитликдир. Агар унга аъзо бўлган давлатлар бир-бирлари билан ҳудудий жиҳатдан боғланиб кетган бўлса, узларида олдиндан шакллланган ва ишлаб чиқариш жараёнини давом эттириб турган саноат тармоқларининг интеграция натижасида технологик алоқалар кучаяди, тезлашади, орада бир-бирини тўлдирувчи занжирсимон ҳалқалар вужудга келади. МОД иқтисодий тараққиётининг ҳозирги босқичида эса бундай технологик алоқани ривожлантиришнинг кенг имкониятлари яшириниб ётибди.

Шунингдек ҳудудий яқинлик ва яхлитлик айниқса транспорт коммуникацияни вужудга келтириш ва ривожлантиришда муҳим омилдир. МОД аро иқтисодий интеграция ягона темир йўл, ягона автомобил йўли, ягона энергетика, ва ягона қувур транспорт тизимларини таъминлайди, унга назарий асос яратади. Ривожланишнинг ҳозирги босқичдаёқ МОДнинг ҳар бир субъекти ана шундай ягона тизимларга муҳтожликни сезиб қолган. М., Туркменистон фақат Ўзбекистон билан, Тожикистон орқали МОДнинг бошқа барча давлатлари ва ўзининг шимолий районлари билан, Ўзбекистон фақат Туркменистон орқали Кавказ орти давлатлари, Эрон, Туркия билан, Қозоғистон асосан Ўзбекистон орқали Туркменистон, Тожикистон,

Қирғизистоннинг жанубий районлари билан алоқа қилиши мумкин. 1995 йилда Термиз—Ҳирот—Карачи ўртасида лойиҳалаштирилган автомагистралдан МОДнинг барча давлатлари, фақат Ўзбекистон орқали Ҳинд океанига чиқиши мумкин ва ҳ. Хуллас, МОД аро транспорт коммуникациясининг ривожлантирилиши ва унинг барча турлари бўйича ягона тизимларни вужудга келтириш давр тақозасидир, ўта долзарб ва иқтисодий тарақиёт учун ўта муҳим аҳамиятга эга бўлган масаладир.

Шундай қилиб қадим Турон заминида барқарор иқтисодий интеграцияни барпо қилиш орқали ягона иқтисодиётни вужудга келтиришнинг барча объектив асослари бор. Этник келиб чиқиши, тили, дини, эзгу мақсадлари бир бўлган туркий халқлар, уларнинг одил ва оқилона сиёсат олиб бораётган кртбошлари бу қадим заминда иқтисодий интеграцияни вужудга келтириши, яхлит иқтисодиётни яратиб жаҳон иқтисодиётига ва маданиятига салмоқли ҳисса қўшиши долзарб масаладир.

АДАБИЁТ

1. Ислон Каримов, Ўзбекистон буюк келажак сари. Тошкент: Ўзбекистон, 1998.
2. Акрамов З. М., Рафиков А. А. Прошлое, настоящее и будущее аральского моря. Ташкент: Меҳнат 1990.
3. Асанов Г. Р. Социал-иқтисодий география. Термин ва тунчалар изоҳли лугати. Тошкент: Ўқитувчи, 1990.
4. Асанов Г. Р., Набихонов М., Сафаров И. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси, Тошкент: Ўқитувчи, 1994.
5. Салиев А. Проблемы расселения и урбанизация в республиках Средней Азии. Тошкент: Фан, 1991.
6. Статистический сборник, 1996 год. Государства бывшего Советского Союза, 21. Всемирный банк. Вашингтон, Округ Колумбия.
7. Ўзбекистон - деловой партнер. Ташкент, 1996.
8. Ўзбекистон Республикаси Энциклопедияси. Қомуслар Бош тахририяти. Тошкент, 1997.

М У Н Д А Р И Ж А

1. Муқаддима	3.
2. Умумий таъриф	5.
3. Марказий Осиё давлатларининг ҳудуди	7.
4. Аҳолиси: зичлиги, этник келиб чиқиши, жойлашиши	12.
5. Иқтисодий ривожланишнинг хусусиятлари	17.
6. Транспорт жуғрофияси: энг муҳим транспорт турлари, иқтисодий алоқа уфқлари	28.
7. Марказии Осиё давлатлари Тожикистон Республикаси	33.
8. Туркменистон давлати	55.
9. Қирғизистон Республикаси	71.
10. Қозоғистон Республикаси	90.
11. Иқтисодий интеграция орқали яхлит иқтисодиёт	113.

Термиз Давлат университети Илмий—услубий
кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.

МАЪСУЛ МУҲАРРИРЛАР.

География фанлари доктори, профессор, Ўзбекистонда хиз-
мат кўрсатган фан арбоби — **З. М. АКРАМОВ.**

Иқтисод фанлари доктори, профессор, Ўзбекистонда хизмат
кўрсатган фан арбоби — **Қ. Н. АБИРҚУЛОВ.**

Техник муҳаррирлар — **А. АЛИҚУЛОВ, Д. ХАФАЛОВ.**

Теришга берилди. 8.08. 2000 йил.
Босишга русат этилди 12. XII. 2000 йил
Бичими 60x84 9 босма тобоқ.
500 нусха. Буюртма № 834.

Сурхондарё вилоят босмахонасида офсет усулида чоп этилди.
Термиз шаҳри, Ф. Хўжаев кўчаси, 13-уй.